anxa
90-B
26116

Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet
Közleményei
4—6. füzet

SZTAMBUL

VÁROSTÖRTÉNET ÉS ARCHITEKTURA

IRTA

KÓS KÁROLY

BUDAPEST—KONSTANTINÁPOLY
1918

SZTAMBUL

VÁROSTÖRTÉNET ÉS ARCHITEKTURA

ÍRTA: KÓS KÁROLY

A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet
Közleményei. 4–6. füzet

BUDAPEST—KONSTANTINÁPOLY
1918

1629

A hódító II. Mehemetet és Konstantinápolyt nemcsak a történeti tények, de sorsuk bizonyos közössége is összekapcsolja.

A legnagyobb és leghatalmasabb török fejedelmi egyéniség igazi jellemképét idegen, olasz művészeknek kellett megteremteniök. Gentile Bellini festménye, de még inkább Costanzo nagyszerű portraitmedaillonja egész kötetnyi történelemnél többet beszélnek.

A legnagyobb és legszebb török városegyéniség fejlődése és művészi jelleme megértéséhez és megértetéséhez is idegen művészeknek és kutatóknak kell utat törniök. Ami eddig e téren történt, az a kevésnél is kevesebb.

Ezen a hiányon kíván segíteni a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet e kis könyv közrebocsátásával, mely nemcsak tényeket és adatokat tartalmaz, hanem finom megérzéssel az ozmán-török dsámi s a török utca és városkép sajátos szépségeit is megvilágítja, s nem egy helyen figyelmeztet, hogy a szem iskolázásának Nyugat formavilága nem az egyetlen termékenyítő lehetősége.

Az utolsó fejezet nemcsak a múlté és jelené, hanem a városrendezés kérdésével kapcsolatban Konstantinápoly jövőjével is foglalkozik.

Sajátságos végzése a sorsnak, hogy e sorok megjelenése épen azokra a válságos napokra esik, midőn a török főváros újra nemzetközi problémává lett. Sunt lacrimae rerum . . .

Budapest, 1918 október elején.

Hekler Antal,

a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgatója.

Bevezetés.

Másfélezer esztendeje, hogy világváros a föld egyik legértékesebb pontján, de csodálatosképen nemzet fővárosa mai napig nem volt ; ország exponense nem volt, de maga volt az ország. Mióta megalapították — a ködös ős multban — sokszor elpusztult, mindig újraépült, mindig más és más formában és mindig hatalmasabbra. Eleinte egyszerű görög gyarmat, kikötőhely, kereskedelmi raktár, azután egy Rómát helyettesíteni hivatott keleti Róma ; majd egy új, keleti birodalom székvárosa és egy keleti vallás és kultura centruma, melyből egy világrengés után ismét más, újabb, keletibb vallás és kultura fővárosává épül.

Egy nyugatról keletre való hatalmi eltolódás emeli Bizantiont Constantinopolissá és egy keletről nyugatra nyomuló győzelmes izlám áramlás dönti le, hogy helyébe Sztambult építse fel. 1000 esztendeig képviselte Bizánc despotizmusát és a keleti kereszténységet ; félezer esztendeig az ozmán szultánok hatalmát és az izlám kalifátust. Vajjon mit fog ezután képviselni ez a csodálatos város?

Amilyen egyéni jelentősége volt, mint politikai és egyházpolitikai centrumnak, olyan egyéni a kulturális és művészeti jelentősége.

Nagy Constantinus császár a hanyatló Róma helyettesítése céljából alapította Bizantion helyén Constantinopolist, de Constantinopolisból «Nea Roma» helyett «Bizánc» lett. Nem a kicsiny, jelentéktelen görög gyarmatváros, aki valaha volt, de az a «Bizánc», mely egyszerű városnévből fogalommá nőtt. Ami

nem helyet, nem nemzetet, nem országot, de gondolatot, speciális szellemi kulturát jelent ma, melynek kiterjedését, határait, erejét látjuk, de alapjait, igaz belső lényegét sejtjük csak.

Egyéni, önálló kulturát : *stílust* jelent «Bizánc», melynek a világkulturában való pontos helyét azonban nem tudjuk még ma, avagy nem merjük és nem akarjuk megállapítani.

És ha Bizáncot nem ismerjük, annál kevésbbé lehetünk tisztában Sztambul lényegével, melyről azt sem hisszük el, amit szemünkkel látunk.

Kimondhatom bátran : Bizánc Constantinopolisa is, az ozmánok Sztambulja is ismeretlen világok. Nevüket ha halljuk, pontos fogalom agyunkban nem támad, csak érdekes, idegenszerű képek rajzanak szemünk elé ; gondolatokat nem ébreszt lelkünkben, csak hangulatokat. Idegen világok ezek, melyeknek formája nincsen ; könyvek, melyeknek betűit olvasni nem tudjuk. Élő, gyönyörű test ez a város, melynek lelke nekünk ma még titok.

*

Ami nevében, avagy neveiben foglaltatik : keletkezése, pusztulásai és feltámadásai : története : az mind csodálatosan szép és érdekes, egyéni és titokzatos.

Földrajzi fekvése páratlan, kereskedelmi szempontból elsőrangú, de ismeretes volt, mint pusztító földrengések állandó fészke ; mégis épen ide építik. Az egyetlen, igaz kereszténység fővárosának szánták és egy új, keleti keresztény egyház szülőanyja lett. A klasszikus Róma művészetét volt tovább fejlesztendő és egy új művészet kel életre benne és általa. Jelképe a maradandóságnak, elnyomója mindennek, ami új és egyéni és nagy okozója mégis annak, hogy a nyugati keresztény kultura romjain új, épen az egyéniség diadalát hirdető kultura születhessék : a *renaissance*. És végül a várost, mely nem nemzetet, de hitet és kulturát jelentett, megdönti egy nemzet, mely egy ifjabb hit és egy ősibb kultura képviseletében hordozta fegyvereit.

Constantinopolis elbukott akkor, de «Bizánc» életben maradt és él mind e mai napig. Lelke ott bolyong a nagy szarmata síkságokon, bennelakozik az aranykupolás, homályos orosz templomokban, a száztornyú cári palotákban és a szláv paraszt lelkében. Művészete is elszállott oda, hogy ott megtermékenyülvén Középázsia nomádjainak friss színeivel, ősi erejével, valamikor talán újra kivirágozzék és gyümölcsöt hozzon.

Constantinopolis elbukott, de feltámadt Sztambul ; a harangszó elnémult, de a müezzim hangos éneke egy új hatalom, új kultura diadalmas győzelmét hirdette a minárékról.

A város, mely valamikor azért alapíttatott, hogy keleten őrizője legyen nyugat művészi hagyományainak, mint Constantinopolis közvetítője és feldolgozója lesz az Európába törekvő ázsiai művészeteknek, de mint Sztambul Ázsia művészetének Európa keletén való győzelmét közvetlenül dokumentálta.

Constantinopolis az Ázsiától termékenyített Európa művészetét, Sztambul a Bizánctól termékenyített Ázsia művészetét jelenti.

*

Amikor e várossal foglalkozom, bevallom : félelemmel teszem ezt. Úgy vagyok vele, mint a gyermek, aki alagúton megyen keresztül. Fél bemenni, de bemegy, hogy megtudhassa, mi van azon túl.

Mert bármilyen közel van ez a város hozzánk földrajzilag, mai napig terra incognita. A róla való egykorú és modern irodalommal könyvtárat tölthetünk meg ; világhistóriánkban nem kapta meg az ő bizonyos és kétségtelen helyét. Constantinopolis és Sztambul a modern história fel nem dolgozott része : hiányzik kulturhistóriai és művészettörténeti megfejtése. Probléma ez a város, melyet a művészettörténet eddig való európai kutatói csak óvatosan kerülgettek, de hozzányulni nem mertek.

Amit sejtünk a városról, az talán több, mint a valóság is ; amit tudunk róla, az kevesebb a kevésnél is, mert nem bizonyos.

Három néven is emlegeti a világ idők folyamán ; mind a három neve más-más formáját takarta. De a város igazi gyermekei : lakói egy néven nevezték mindig : valamikor «πολις»-nak, ma «درسادت» (derszaadet)-nek Mert akárminek nevezte is a világ, az egyetlen volt, a hasonlíthatatlan, melynek mása nem volt soha és sehol.

A *város* volt és nem egy *város*.

*

1908-ban elpusztul a szultánok autokratikus hatalma és megszületik a régen vajudó török alkotmány, az ébredő ozmán nemzet első erőpróbája.

1914-ben pedig kitör a világháború, melynek egyik fontos oka és kimondott célja, hogy megoldja ennek a 2000 esztendős városnak jövendő sorsát.

De a város sorsával együtt fog eldőlni az ozmán nemzet sorsa is : a város birtokában megél, nélküle bukik.

Hiszem, hogy ebből a rettenetes harcból ozmán fővárosként kerül ki Sztambul és a turáni ozmán-törökség, mint *öntudatos* nemzet.

És a vén város, mely valaha a keleti keresztény egyház és kultura, később az izlám kalifátus és a török faj kulturájának hatalmas, ragyogó képviselője volt, a jövőben az ozmán-törökség nemzeti erejétől megifjodva az uralaltáji lovas hódítók ősi kulturerejének és civilizatorikus képességének bizonyítéka marad.

ELSŐ RÉSZ

CONSTANTINOPOLIS

I.

História.

Nem hazugság, amire Bibliánk tanít, hogy az emberiség szülőföldje Ázsiában van. Valahol a hatalmas középhegyek táján. Nem hazugság ez és nem mese, csak meg kell értenünk szavát. És lassan-lassan tudományos kutatások fogják igazolni, amit hitünk letéteményes könyve mond; igazolni fogják, hogy a ma élő kulturfajok őse, őse annak az embernek, aki gondolkozni kezdett, ott élt valahol Ázsia közepetáján. És annak fiai, meg unokáinak unokái onnan indultak szerteszéjjel a világ négy tája felé, hogy azt meghódoltassák.

Meghódítottak minden földet napkeletre és délre a Csendes-oceánig, napnyugatra és északra az Atlantiig és a Jeges-tengerekig. És a kiáramlott népek régen megszállották már a legszélső: keleti és nyugati periferiákat, amikor Ázsia még mindig küldte új és újabb rajait szerteszéjjel.

Amíg Eurázia keleti periferiáján kialakul a szélső, kínai terület ma még csak felületesen ismert kulturája, addig a nyugati periferián, Európában megszületik az antik görög kultura földrészünk leginkább kulturképes területén, a Földközi-tenger keleti partjai mentén.

Görög lélek teremt elsőül itt magasfokú, tudatos és nemzeti művészetet és civilizációt. De a görögség, decentralizált államszervezete, nagystílusú államalkotásra való képtelensége miatt, kulturhódításra csak igen korlátolt határok között volt képes. És a latinságra volt szükség, hogy a görög kultura besugározhassa Nyugat egész akkori világát.

Róma maga nem volt kulturaképző és fejlesztő, de pusztán

civilizatorikus erő, mely az etruszkkal feleresztett görög kulturát látta el a maga cégjegyével és hozzáadva saját praktikus szervező és rendező tudását, el tudta azt fogadtatni mindenütt, ahová hatalmát kiterjesztette.

Idők folyamán pedig a Közép-tenger egész medencéje meghódolt nemcsak Róma kardjának, de szellemének is és a légiók nyomában Róma kulturája vonul be győzelmesen Középeurópa barbár területeire : Germániába, Galliába és Britanniába.

Politikai hatalma tetőpontján állott Róma és uralta őt Európa minden országa a Szarmata-síkságig és Előázsia meg Felsőafrika is. Azt lehetett volna hinni, hogy élete örök lesz ; pedig akkor már hatalmas testének lelke : Rómának hite nem volt. Kulturája már csak keret, melyet a tudás és civilizáció töltött ki csupán.

Hatalma tetőpontján látta a világ Rómát, pedig a gyönyörű testet belső bajok emésztették : a lombos fa odvas volt már. A birodalomnak immár túlságosan nagyra növekedett és elhízott testét nem tudta lélekkel megtölteni a túlcivilizált latinság. Hite nincsen ; vére, népe degenerált ; faji ereje megrendült. Elernyedt kezéből a kardot és a birodalom kormánypálcáját durva, civilizálatlan, de erős barbárok veszik ki, akiket beolvasztani mind kevésbbé képes a meddő latinság, csak külső mázzal kendőzi magához hasonlóvá.

Az történt, ami minden élő organizmussal meg kell, hogy történjék : születik, nő, kifejlődik, visszafejlődik, elpusztul. A tiszavirág élete egy nap, az emberé néhány évtized, a nemzeté néhány évszázad vagy évezred, az emberiségé és az emberi kulturáé százezer, vagy millió esztendők, — de vége ennek is van, mint ahogy volt kezdete is. Minden születik, hogy meghalhasson. De minden organizmus, ha egészséges és fejlett, gondoskodik utódról : és ez az örökkévalóság.

A görög-római valláskultura istenei még éltek, amikor megszületik az ős anya : Ázsia új gyermeke : a kereszténység, mely hivatva volt új hitet adni az embereknek a hitelét vesztett

pogányság helyett. És az öregedő latin faj ereje élő volt még, amikor Ázsiának a Keleti-tenger és Atlanti-oceán partjaihoz vetődött indogermán törzsei tömörülni kezdenek, hogy felvehessék a harcot majdan Róma ellen és felváltsák őt Európa uralmában. De ott vannak már az Aldunánál és a Balkán hegyei között a szláv pásztorok is, akik lesik, várják, hogy ölükbe hulljon a romlott, beteg, elernyedt, de kívánatos préda: Görögország és a görög kultura.

A keletről nyugatra nyomuló keresztény kultura végcélja: Róma. De hogy e célját elérhette, azt a maga hatalmas belső erején kívül köszönheti annak, hogy rövid idő alatt erős, biztos bázist tudott magának Előázsiában teremteni, ahol a talaj a sok misztikus szektában sokkal jobban elő volt számára készítve, mint nyugaton. Kisázsia és Sziria nyomban és teljes egészében meghódolnak és századokon keresztül épen ők a keresztény hódítás legbiztosabb erőforrásai és az egyház kulturfegyverének kovácsolói. A talán Tibetből származó szerzetes-intézmény és kolostorszervezet a keresztény egyház számára itt alakul ki olyanná, amilyennek aztán a keresztény középkor elfogadta és a nyugat alkalmazta. De itt alakul ki, az építészeti tudás eme gyüjtőhelyein a keresztény kultura főépülete és erőssége: a templom speciális két típusa: a boltozott, oszlopos bazilika és a centrális kupolatemplom.

Amikor az ifjú, de már megszervezett, kiépült keresztény kultura hullámai a birodalom fővárosát elöntik, akkor Róma hatalmas épületének csak felépítménye áll, alapfalai elmállottak már. A klasszikus kultura csődje nyilvánvaló, mihelyest az új öntudatosan megnyilvánul.

Ezzel egyidőben elkezdődik külső hatalmának zsugorodása is. A légiók nemcsak civilizációt vittek Britanniába, Galliába, Germániába és Pannoniába, de megtanították a barbárokat a hatalmi eszközök és nyers, fiatal erőik használatára és a szervezkedés erejét ismertették meg velük. De elviszik oda és terjesztik a légiók a keresztény vallást, mely a maga belső, egyesítő erejé-

vel sietteti a germán törzseknek Róma kulturális tekintélye alól való emancipációját. A törzseknek nemzetekké való szervezkedése, a tartományoknak országokká való alakulása pedig Róma hatalmának rovására történhetett csak meg. Róma hatalma az északi és nyugati perifériákon meginog és már csak ideig-óráig tartható fenn a politika mesterségének segítségével.

Róma belső és külső erejének ezt a megállíthatatlan hanyatlását ösztönszerűen, vagy tudatos spekuláció útján, de megsejtette nagy Constantinus császár politikai zsenije. És éleslátását jellemzi, hogy nem ment vakon szembe a veszedelemmel, hogy azzal megküzdjön és elveszítse magát és birodalmát a pogány hitért, melyben nem hitt és a klasszikus kulturáért, melyet féltett.

De a kereszténységben vélte megtalálni azt az új, tömörítő erőt, melynek segélyével a birodalom teljes felbomlását és a hatalomnak kezéből való kicsúszását megakadályozhatja és maga állott a kereszténység élére. Hogy pedig a klasszikus kulturát és civilizációt megmenthesse, Rómát, melynek erejében nem bízott és vesztében osztozni nem akart, feladta, sorsára bízta és a birodalom súlypontját nyugatról keletre helyezte át : a Földközi-tenger keleti partjára, a régi hellén kultura területére.

Az új, immár keresztény birodalomnak új középpontra, új fővárosra is szüksége volt. És Constantinus császár gondosan látott hozzá fővároskereséshez a Márvány-tenger partjai mentén. Először a régi, nagy históriai multtal bíró Trójáját választotta, de utóbb ezt a tervét elvetette és állítólag isteni sugallatra, de valószínűleg egyéb, fontosabb, praktikus okok miatt Bizantiont, a sokkal kisebb multú, de gazdag, virágzó, nagyjövőjű görög kereskedővárost találta legmegfelelőbbnek és 330-ban itt születik meg az új, birodalmi főváros : Constantinopolis.

Az a históriai folyamat, mely Nagy Constantinus bölcs politikai tettével kezdődött, utódai alatt végződik csak be.

Európa egyensúlyi helyzete, melyet a klasszikus Róma elejtése, illetőleg a germán népek szervezkedése és hatalmi törek-

vései kibillentettek nyugvóhelyéből, csak a megmozdult erők új elhelyezkedése után áll helyre.

A birodalom súlypontjának önkéntesen keletre való tolása épen a kellő időben történt. A IV. század végén el kellett következnie a második lépésnek is : a birodalom két részre szakad. A Földközi-tenger nyugati melléke a régi Rómának jut, a keletit Constantinopolis képviseli.

Európát pedig megrázza a népvándorlás egy újabb hatalmas lökése : Ázsia új nemzetei, turáni népek nyomulnak a szarmata síkságon keresztül nyugat felé és első rohamuk, a hunnok oldalba kapják a már szervezett társadalmakban élő és terjeszkedő germánságot ; megállítják és megzavarják szabad mozgását és megakadályozzák kelet és délkelet felé való terjeszkedését, de maguk is kénytelenek a Tisza-Duna közén megállapodni nyugatra való törekvésükben.

Rómának jutott a feladat, hogy még egyszer egyesítse a régi jelvényekhez hű maradt európai népeket, hogy a catalaunumi síkon megtörje a turáni lovasok és szövetségeseik erejét. Ez sikerült neki, de utolsó erőfeszítése volt és maga is elvérzik bele.

Attila halála után az első európai turáni birodalom szétzüllik, de Itáliát gótok árasztják el és az antik Róma romjain két győztes fog kezet : a keresztény kultura és a germán erő.

Az inga elérte legnagyobb kilengését ; Nyugateurópa népei lassanként ama nyugalmi helyzet felé közelednek, melyet keresztény középkornak nevez a história.

A keleti birodalomrész Kisázsiára támaszkodva, teljesen elhelyezkedik, berendezkedik és hatalmas lendülettel halad azon az úton, melyen Justinianus korában, a VI. században hatalmának és virágzásának csúcspontját éri el.

Justinianus császár megpróbálja még egyszer a néhai egységes nagy birodalom visszaállítását. A gazdátlanul maradt, szerteszakadt, elpusztult Itáliát könnyűszerrel elfoglalja és birodalma tartományai sorába iktatja. A latin Itáliát görög exarchákkal kormányoztatja, kiknek székhelye nem Róma, de Ravenna.

De ez a hódítás a törvényszerű szükségből keletre vándorolt nyugatnak csak ösztönszerű, öröklött visszavágyódása volt az ősi hazába és fontosabb következményei nem lettek. A császár nem gondolt arra, hogy a birodalom súlypontját visszaköltöztesse régi helyére. Itália annyira elvesztette súlyát, hogy századokon keresztül pusztán provinciája előbb a keletázsiai császárságnak, illetőleg Bizáncnak, később a frank, illetőleg a német császároknak egészen a középkor végéig, amikor is a középkori kultura bukásával a renaissanceban új életerőt kap a pihent föld és feltámad Itália.

Róma politikai örökségén két hatalom osztozik meg véglegesen : a nyugati frank és a keleti hellén-szláv ; de Róma kulturörökét sem birtokolhatta egy egységes keresztény egyház : a keleti, középponton kívül kialakul a nyugati is, a latin keresztény kultusz középpontja a régi Róma romjain.

Mint hatalmi, politikai vetélytárs tehát véglegesen elvesztette súlyát Róma, de mint kulturversenytárs csak egyelőre. És önállóságát, mint a nyugati kereszténység szellemi centruma, akkor kezdi bontogatni, amikor a keleti birodalom hatalma tetőpontján áll.

Justinianus idejében, a VI. században válik érezhetővé az az érzésbeli, hitbeli, szóval kulturkülönbség, mely Nyugat- és Keleteurópa között, illetőleg a germánokra támaszkodó Róma és a Kisázsiára, meg a Balkánra támaszkodó Constantinopolis között arra a sokszázados vallási háborúra vezetett, mely a IX. században a végleges egyházszakadással ért véget.

Constantinopolis, mely eddig mint politikai alakulás, új hatalmat képviselt, de mint kulturképződés Rómának volt kelet felé tolt előőrse, Justinianus korában válik egy új, egyéni, nyugati korlátozásoktól, klasszikus hatásoktól, öröklött előítéletektől mentes kultura fővárosává és tűzhelyévé ; szülőanyja egy hatalmas művészi stílusnak : a bizáncinak.

Míg nyugaton a politikai és egyházi hatalom két különböző kézben és középpontban oszlott meg : az egyik a Rajnánál a

frank királyok, majd német császárok kezében, a másik Rómában a pápa kezében, addig keleten egy kézben és egy középpontban egyesült : a bizánci császárokéban Constantinopolisban.

A politikai és kulturerőknek ez a centralizációja Bizáncnak nagy erőt adott és gyors fellendülést biztosított, de viszont magában hordozta a bizonyos degeneráció magvát is.

*

A régi Bizantion alapításának története a mondák világába tartozik. Állítólag egy Bizas nevű kisázsiai uralkodó alapította. De valószínűleg nem politikai alapítás, hanem kereskedelmi, melyet elsőrendű kikötője, két világrész és két tenger közötti földrajzi helye indokolt, melyek a várost a közvetítő kereskedelem elsőrangú helyévé avatták.

Görög időkben semminemű politikai szerepe nincsen és a római uralomnak is csak hanyatlási idején, amikor Róma politikáját már a keleti kérdések befolyásolták, sőt irányították legerősebben, kezdi politikai-históriai életét élni.

A Kr. u. 194-ik esztendőben Septimius Severus Nicaeánál megveri ellenfelét, az ellencsászárt : Pescennius Nigert, amire az Bizantionba menekül. Severus seregei erre a várost körülveszik, kiéheztetéssel megadásra kényszerítik és bár Pescennius Niger nincsen a falak között már, bosszúból kirabolják és végül felgyujtják.

De polgárait az alkalmas fekvés és páratlan kikötő visszacsábítják a romokhoz ; a város újra felépül és régi kereskedelem-gazdasági pozicióját a legrövidebb idő alatt visszanyeri. Severus császár is kibékül görög polgáraival, sőt ő építteti a városban a későbbi időkben is leghíresebb fürdőt : a Zeuxippos-thermákat, továbbá a hippodromot és a Strategeiont.

A város maga a félszigetnek úgyszólván csak csúcsát foglalta el. A tenger és szárazföld felől falakkal volt kerítve ; szárazföldi falai kb. a mai új hídfőnél kezdődvén déli irányban a Nuri-

Ozmanie táján haladtak a Hippodrom délkeleti szegletéig, ott keletnek fordultak, majd északnak és a mai igazságügyi minisztérium mögötti lejtőn végighaladva, újra keletnek fordultak és a tengernél végződtek, illetve csatlakoztak a tengeri falakhoz. A város erőssége a mai Top-kapu szeráj helyén épült és külön falakkal kerített Akropolis volt. A fellegvár és a város falai között terült el a város, középpontjában az Agorával, a mai Aja-Szófia-tér helyén.

Ezt a várost választotta új fővárosául Nagy Constantinus császár és első dolga volt azt megnagyobbítani, ambiciója lévén, hogy legalább akkora legyen, mint az elhagyott Róma. Az új városterületet fallal határoltatja körül. Ez a fal egykorúak szerint «tengertől tengerig» húzódott, de ma nyoma sincsen. Helyét azonban ismerjük és így egészen pontosan rekonstruálhatjuk.

A Márvány-tengernél a mai «Samatia-kapuszi» és «Daud-pasa-kapuszi» között kezdődött, innen észak-északnyugati irányban futott kb. 500 méter hosszúságban. A mai «Isza-kapu-mesdsidi»-nél megtört és észak-északkeleti irányban haladt a Lykos-patakig. Innen kelet-északkeleti irányban a «Fatih-dsámi» dombjára, ott megtörvén keletre fordul és az Aranyszarv partján, a mai régi hídfőnél végződött. E szárazföldi fal két végéhez csatlakoztak a császár által kiegészített, illetőleg meghosszabbított tengeri falak.

A városalapító császár szeme előtt új fővárosa felépítésénél és berendezésénél természetesen csak egyetlenegy minta lebeghetett : Róma. Egy új Rómát akart építeni a Boszporus torkában és hogy célját elérhesse, mindent megtett, ami hatalmában állott.

A város reprezentációnális középpontjául megmaradt az Agora, északi oldalán az új, hatalmas keresztény bazilikával, az Aja-Szofiával, keleti oldalán a szenátus épületével, délnyugati oldalán a most befejezett hippodrommal, a többi oldalon palotákkal szegélyezve. A hippodrom délkeleti hosszoldalához csatlakoztak a császári paloták.

Az Agorán épül fel a «Milion» és innen indul ki a «Mese»

a diadalút, mely a régi Bizantion falainál torkollik a falakon kívül épült ovális fórumba. E fórum közepén megépül a híres porfir-oszlop (a mai égett oszlop). A fórumot háromszoros oszlopcsarnok keríti, melyet csak a Mese ki- és betorkolásánál szakít meg egy-egy hatalmas diadalkapu és az egyik hosszoldalon a «Curia» épülete.

A város többi részének beépítését is, amennyire lehetett, Róma mintája nyomán intéztette. A főutak mellé palotákat és lakóházakat építtetett és megépítteti az új vízvezetéket, illetőleg kibővítteti a régit.

A város külső római keretét igyekezett római lakósság betelepítésével kitölteni. A császári család tagjai, udvari és állami tisztviselői természetszerűleg nyomban átköltöztek az új fővárosba, de ezenkívül igen sok patricius család, kereskedő, bankár és iparos telepedett ide át. Ezeknek a császár telkeket ajándékozott, sőt megépítteté házaikat.

Mint a régi Rómában, itt is meg lehetett egy kis jóakarattal különböztetni a hét dombot és így a várost akadálytalanul 14 közigazgatási kerületre (Regio) oszthatta fel, mint ahogyan az Rómában is volt. A város lakosságának neve lett «római» (innen a török «Rum» elnevezés, az ország európai oldalára, szemben «Anadoli»-val, mely a kisázsiai rész neve), hivatalos nyelvül a «latin»-t rendelte.

De a város mégse lett «Nea Roma». Ezeket a Rómát utánzó kereteket csak kis részben töltötte ki a latinság. Róma maga is már csak befogadni tudott akkor, adni nem. A város görög őslakóssága itt volt és a beköltöztetett latinok számát jóval meghaladta az idetelepült kisázsiai nép, kik mellé Sziriából, sőt Egyiptomból is hozat a császár építőiparosokat, mesterembereket és művészeket.

Tehát a várost magát is, ha római mintára is, de nagyobbrészt ázsiai munka építi fel.

Constantinus császár érdekes kísérlete eredeti formájában egy századig él csak. A 442-iki nagy földrengés teljesen elpusz-

títja a várost ; a falak is beomlanak és a II Theodosius által kezdett és Justinianus által befejezett újjáépítési munkák nyomán egy egészen új, még nagyobb terjedelmű Constantinopolis áll szemünk előtt, mely az alapító császár városától merőben különbözik.

Mert míg annak legalább kerete latin volt, míg az legalább római mázzal takargatta más voltát és igyekezett külsőségekben magát «új Róma»-képen viselni, az új város mindenben emancipálta magát egykori mintája hatása alól.

Az újjáépítés idején a nyugati birodalommal való minden politikai és kulturális összeköttetés megszakadt már és a keleti birodalom a maga külön egyéni életét élte, melynek középpontja körül keleti élet lüktet. A város új falait ázsiai népek töltik ki és az állam nyelve : görög.

Nagy Constantinus nagy akarása már halálával elvesztette fundamentumát és a földrengés utáni újjáépítés a természetesség jegyében folyik. Mert embert, anyagot onnan vesznek, ahol bőségesen és közelebb kapják ; mintát nem hoznak nyugatról, hanem a természetes anyaországból : Kisázsiából. Az új város az ország saját kulturájának képét tükrözi és nem egy immár holt kulturának idetelepítése.

II. Theodosius császár kezdi tehát a romváros újjáépítését, sőt a ma is álló külső falak felépítése által meg is bővíti azt. De e munka teljes befejezése, a megifjodott, megnőtt város igazi kiépítése, saját egyéni stílusának kialakulása Justinianus császár nagyarányú építkezései következtében történt meg.

És mialatt Róma megrokkant klasszicitását az Itálián végigzúduló germánok rohama és az ifjú kereszténység türelmetlensége örök időkre megdöntik és porba tiporják, a keleti birodalom fővárosa új fénye teljes pompájában ragyog már és egyéni művészete a maga tipikus varázsát kapja. Megépülnek azok a monumentumok, melyek az új stílusnak fundamentumai lesznek.

Ázsia architekturájának szerkezeti elemei közül a kupola itt talál földrészünkön igazi hazájára és itt válik belőle Bizánc

építőstílusának fontos szerkezeti és dekorativ eleme, lényegének talán legfontosabb része az alaprajzon kívül.

Justinianus császár kétségkívül egyike a világhistória igazán nagystílusú uralkodóinak Mint a római jog kodifikátora, úgyszólván a mai napig kihatóan rendezte a polgári élet európai szabályainak alapjait. Mint városépítő akaratlanul is teremtője lett a zürzavarosból most már határozottan és félreismerhetetlenül kibontakozó új művészi formának: a bizánci stílusnak.

Az ő idejében alakul a város a keleti keresztény kultusz és a görög-keleti egyház középpontjává, hódító útjának 800 esztendőn keresztül állandó tartalék-várává.

Maga a császár nem vallásos, de bigott, fanatikus ember, aki elősegítette, mert a saját és utódai hatalmát vélte megnövelni és állandósítani vele, hogy az egyház mindenekfelett uralkodó, mindeneknek parancsoló hierarchiává fejlődjék. Az ő és utódai hajthatatlan akarata és kormányzási elve: a császárság szolgálatában álló egyház mindenekfelett, a tudomány és művészetek felett is. Bizantinizmus ez!

A város, mely a nyugatnak kelet felé előretolt elővédje volt mostanig, Justinianus idejében válik függetlenné nyugattól, hogy Keleteurópa külön kulturájának középpontja legyen, melynek Ázsiából kapott fénye besugározta a szláv Európa országait egészen az Uralig és a Keleti-tengerig, de egyúttal magához csábította Ázsia nyugatra nyomuló, hazát kereső lovas nomád népeit, melyek, ahány csak Európába került, mindannyian az aranyos városban, a soktemplomú, kincses, mámoros levegőjű Constantinopolisban látták hódításuk végső célját.

Így jönnek sorban a hunnok után avarok, bolgárok, bessenyők, kazárok, kunok, magyarok észak felől és szelcsukok, mongolok, ozmánok délről. De míg az előbbiek mindnyájan a szarmata síkságon keresztül törnek Európába és Trácián keresztül férkőznek a város falaihoz, addig a városnak nem volt oka aggodalomra: mert háta mögött volt az ő igazi erőforrása, hatalmának, kulturájának biztos bázisa, anyaországa: Kisázsia.

De amint Kisázsia nem az övé, abban a pillanatban ledől a város is. Az észak felől jövő támadások erejét lefokozta és megőrölte a szlávság is, melybe — a magyarok kivételével — a turáni népmozgalom minden előbbi gyönyörű rohama után belefulladtak a hazát kereső turáni nemzetek. A bulgárok csak nevüket tudták megmenteni ; hunnok, avarok a germánokkal szemben való vereségük után a Balkán búvóhelyein és az Alduna mocsarai között züllöttek el ; besenyők, jászok, kunok szétszóródtak és csak Magyarországon, a rokonnép között maradt meg fajtájuk emléke ; kabaroknak nyoma sem maradt ; mongolok és tatárok részben visszahuzódtak ősi hazájukba, részben a szarmata síkság szláv tengerében, mint szigetek, állandó zsugorodásban vannak.

A daliás lovasnemzetek nem tudták bedönteni az aranykaput sokáig, csak meg-megdöngették. De a nesztelenül, lépésről-lépésre szíjjas türelemmel haladó hazátlan, nemzetközösségekbe csak nagyon késő időkben szerveződött szláv népek, akiknek földrelapuláshoz szokott, görnyedő testén keresztülrobogott minden turáni nemzet, akiket szolgaságába hajtott mindenik, de épen ezért el nem pusztíthatott, nem jöttek ellenségképen Bizánc ellen. De hosszú századok ösztönös munkájával, a titokzatos és tömjénes, az arany os és fényűző, bűnös és bűnöző városra való állandó, fanatikus vágyakozásukkal észrevétlenül becsúsztak az aranykapun belülre.

Nem hódítóképen jött a szláv, de mint szolga, zsoldos és koldus sompolygott be. Nem kardja, sem esze, de kitartó, örökké éhes türelme és alázatossága aratott végül győzelmet.

A kisázsiai hellén kultura Bizánca építette meg a Justinianus korabeli Constantinopolist, az teremtette meg a stílus típusait és az hódította meg a keleti keresztény kulturának a szlávokat is ; de ezt a várost százados munkájukkal szlávvá teszik a szlávok, mint ahogyan a görög népet is elszlávosították. A késői középkor Bizánca szláv, görög-keleti vallása szláv nemzeti vallás, a bizánci stílus szláv faji stílus.

A bizántinizmus szláv szervezetté válik.

Úgy, hogy amikor a világ legúribb fajának, Turán nemzetei ozmán-török ágának sikerül bedönteni az aranykaput és feltűzni a félholdat az Aja-Szofiára, akkor a *szláv* kultura anyavárosát foglalta el. Nagy Péter cár állítólagos végrendelete csak annak az ösztönös bosszúgondolatnak kifejezője, mely a szlávok lelkében élt az ő külön Rómájuk elhódítója iránt és annak a tudattalan tömegvágynak kifejezése, mely minden szláv nép legfőbb imperialista célját Constantinopolis visszafoglalásában látja.

*

Justinianus halála után a birodalom zsoldosok uralma alá kerül, akik császárokat csapnak el és választanak; a palotaforradalom majdnem intézménnyé válik. A Justinianus által könnyűszerrel elfoglalt Itália darabonként hull ki a görög helytartó kezéből. Ravenna rovására a germán vérrel frissült és germán fegyverrel támogatott Róma pápai hatalma és befolyása egyre nő.

Másfélszázados rémuralom után izaurosi Leo császár kemény keze ismét rendet teremt (717—741.); leveri a külső ellenségeket és kiírtván a belső anarchiát erősen centrális közigazgatást teremt a birodalomban.

Az ő uralkodása hatalmas fordulatot jelent Bizánc kulturális életében is. 726-ban II. Gergely pápa kimondja a keleti és nyugati egyházak végleges különválását, mely Bizáncot kiközösíti Nyugateurópából és a keresztény kulturközösségből. Ugyancsak e korban válik érezhetővé az izlám kultura hatása is és megnyilvánul a császár által iniciált képrombolásban (ikonomachia), mely aztán egy századnál hosszabb ideig tartó és eredmény nélkül végződött kulturháborút idézett elő. A képek megmaradhattak ugyan a templomokban, de az ábrázolás szigorú előírások és a tradició feltétlen betartásával történhetik csak. A «típus»-nak ez a kizárólagos és törvényesen előírt máso-

lási kötelezettsége a szellemi munka minden formáját igájába hajtja és a művészi munkálkodást megdermeszti. Az ábrázolás elveszti eredetiségét, az individuális művészet meghal, a formák megmerevednek, hidegek, ugyanazok, változtathatatlanok.

Miután a képzőművészet elvesztette fejlődési képességét, a művészi munka és ambició új érvényesülési terrenumot keresett és kapott az iparművészet még szabad, igába nem erőszakolt birodalmában. A képzőművészet megáll, de szárnyat kap az iparművészet és olyan fellendülés következik, mely elkápráztatja Nyugatot.

Ázsia formái és színei nyomulnak Európába selyemben, brokátban, edényben, piperetárgyban, ékszerben, ruhában, ércben, fában, üvegben, csontban, kőben és bőrben. De ez már nem a hellén Kisázsia művészete, hanem a turán közvetítette Perzsiáé, Indiáé és Kináé. Ős-Ázsia belső kulturája, formanyelve és ízlése, mely az izlám által új életre éledt, akkor találja meg elsőízben az utat Bizánc közvetítésével Nyugateurópába.

Maga Leo császár pompakedvelő volt, mint minden keleti nagyúr. Ázsia fejedelmeitől tanulta ezt is, mint az abszolutizmusban való feltétlen hitét és bizodalmát, melyet tetteivel és egész élete munkájával kodifikált és utódaira is átörökített.

Bizánc az ő uralkodása alatt éri meg legnagyobbszerű utóvirágzását. A város templomokat és újabb császári palotákat kap. De e paloták előképei — egykorú feljegyzésekből ítélve — nem nyugatiak, nem hatalmas quaderekből emelt, monumentális, de rideg, pompás, de borzongató, drága, de komor épületek, hanem a bagdadi kalifák, a napsugaras, fűszeres illatú kelet puha, forró, tarka, buja, könnyű köszkjei.

Halála után a birodalom külső és ezzel együtt belső hanyatlása újra elkezdődik. 752-ben Ravenna, a bizánci kultura és hatalom itáliai exponense megadja magát Pipinnek, a frank királynak. Délitáliában önálló hercegségek és városi köztársaságok keletkeznek és Bizáncnak szaracénusokkal meg németekkel kell küzdenie maradék itáliai birtokaiért. Velence alapí-

tása óta nem sokat törődött anyaállamával, Bizánccal ; választott dózséi névlegesen elismerték ugyan a keleti birodalom, illetőleg Ravenna fennhatóságát, de ez a viszony sohasem volt komoly és Ravenna elestével magától és véglegesen megszünt.

A IX. század közepe táján újabb fellendülés kezdődik, — ezek az idők rendjén mind gyengébbek és gyengébbek ám, — amikor a gyengeelméjű Mihály császár helyett nagybátyja, az erősakaratú, kemény Bardas veszi kezébe a kormányzás gyeplőit. Az ő munkáját folytatja makedoniai Vazul — egyébképen Mihály gyilkosa — és bevégzi Konstantinos Porphyrogennetos.

E kor kulturmunkáját nem teremtés jellemzi, de kodifikálás, illetőleg konzerválás. Bardas alapítja a «Magnaurea» hírneves tudós-iskolát, Vazul revideáltatja Justinianus törvénykönyvét, bíborban született Konstantinos kodifikáltatja a császári udvar hirhedtté vált udvari ceremóniáit.

Ez a mindennek formába való merevítése, az a tudatos törekvés, hogy az egész életet és mindent, ami ezzel összefügg, szoros határok közé szorítsa, hogy úgyszólván kényszerítse az időt és históriát, hogy megállapodjék és ne haladjon, ez jellemzi a császárok igazi gondolkozásmódját, de egyúttal a jövőbe való élesenlátásukat is, mellyel birodalmuknak politikai, gazdasági és kulturális állandó összezsugorodását nyilt szemmel látták és meggátlása eszközét csak a legridegebb konzervativizmusban találták meg.

Bizánc annalesei ezután nem tudnak másról, mint belül : az udvar és egyház, meg a papság egymáselleni és egymásközötti állandó intrikáiról, surlódásairól ; kívül : a folytonosan szaporodó és erősödő ellenségekkel való küzdelmekről.

Szaracénusok, oroszok, bolgárok — hírük se volt azelőtt — támadják és szaggatják a birodalom külső részeit. Később normannok és végül a szent sír meghódítása nevében és címén fegyverre kelt nyugati keresztesek állanak be Bizánc ellenségei sorába.

És ez utóbbiaknak sikerült is 1204-ben Flandriai Balduin

vezérlete alatt Constantinopolist kézrekeríteni és a «latin császárság»-ot megalapítani.

A birodalom szertehull: Thessalonikében Montferrati Bonifatius alapít királyságot; Moreát és az Adriai tengermelléket Velence magának foglalja. Kisázsiában: Laskaris Tódor a nicaeai császárságot, egy Komnenos — a volt trapezunti kormányzó — a trapezunti császárságot alapítja és ezenkívül egy sereg apró fejedelemség, grófság és kényuraság keletkezik.

Nyugateurópa frankjainak 60 esztendős uralma pecsételi meg Bizánc és fővárosa sorsát és készíti elő az ozmán-török hódítás útját. Egy félszázadig a szertehullott részek véres harcokat harcolnak egymás ellen, melyekből a nicaeai császárok kerülnek ki győzelmesen és 1261-ben Palaiologos Mihálynak sikerül a főváros visszafoglalása is.

De nyomában ott a török is, mely a restaurálásra szorult birodalmat nem hagyja lélekzethez és pihenéshez jutni. 1300-ban Ozmán kán megveti lábát Bithyniában és az ozmánok elől napról-napra és lépésről-lépésre, állandóan és megállapodás nélkül húzódik vissza Bizánc.

A császárság utolsó kétszázados élete már csak az elvénhedt, halódó test küzdelme puszta életéért a félelmes bizonyossággal közeledő hatalmas halállal. A keleti kereszténység küzdelme akkor dőlt el, amikor Kisázsia az ozmán-törökök kezére jutott. Bizánc kulturájának új középpontja a szarmata síkságon alakul ki, hol akkor már a turáni népek végleg elvesztették a csatát és a fiatal orosz nemzet, Bizánc örököse fegyverkezik hódító útjára dél és kelet felé . . .

II.

A bizánci város.

Constantinopolisnak úgy földrajzi fekvése, mint terepviszonyai teljesen speciálisak. Félszigeten fekszik, melynek alakja durva hegyesszögű háromszög. A háromszög rövidebb alapja a Theodosius-féle falak, két oldala a Márvány-tenger, illetőleg az Aranyszarv partja. (1. kép.) Magassági vonalának iránya délkelet. Ezt a háromszöget a szintén délkeletnek folyó Lykospatak osztja két nem egyenlő darabra, melyek közül az északkeleti a nagyobb és jobban beépítettebb rész volt mindig. Ennek a nagyobbik résznek alakja téglány, melynek két hosszabbik oldala az Aranyszarv partja, illetőleg a Márványtenger és Lykospatak, két keskenyebb oldala a falak, illetőleg a kissé keletnek felhajló fok. Ezen a területen egy, körülbelül a terület középvonalával egyező gerincű hegylánc halad a fok csúcsától kezdődően északnyugati irányban ; négy hullámban, melynek mind magasabb csúcsait ma az Aja-Szofia, a Szeraszkieratus, a Fatihdsámi és a Bosztan-szokagi jelzik.

A Lykos-jobbparti kisebb, háromszögalakú területnek körülbelül közepe táján van a legnagyobb emelkedés, ahonnan úgy a patak, mint a tenger felé szeliden ereszkedik a talaj.

Ez a terület tehát természetszerűleg speciális úthálózatot vindikált és nem lehetett a régi klasszikus geometriai várossablont itt felépíteni. A főútvonalak, valamint a gócpontok maguktól adódtak.

A város magva a fok feletti első dombhát, centruma az Aja-Szofia előtti tér (Augustaion). Innen a következő természetes szakaszközéppontig, illetőleg a legközelebbi dombhátig

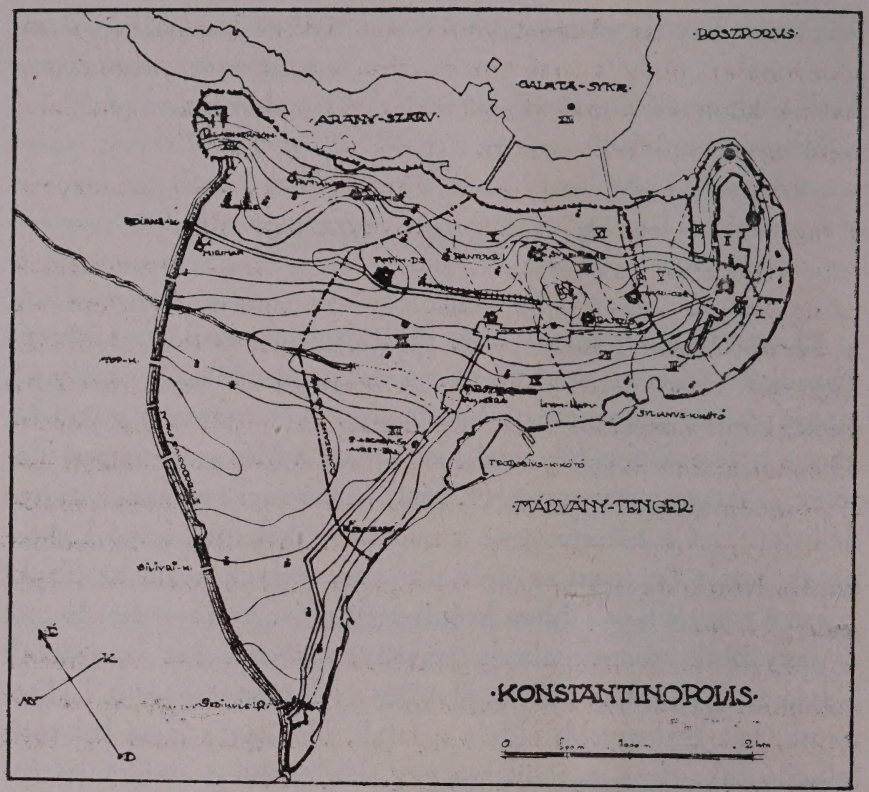

1. kép.

egyetlen főútvonal volt lehetséges, a mai Diván-jolu, mely a gerincen vezet egyenes irányban oda. És valóban, a Mese első szakasza ez az útvonal volt, az égett oszlop mellett a Forum-Theodosianumhoz, a mai Szeraszkieratushoz.

A Forum-Theodosianumtól kezdve a város nagyon megszélesedik és a természetes főútvonalnak el kell ágaznia : az egyik ág főiránya és egyúttal az egyetlen lehetséges főútvonal helye a hegygerinc, mely északnyugati irányban, a Lykossal és öböllel parallel halad a legközelebbi középpontig, a *Fatih* dombjáig, ahol az Apostol-templom valóban jelezte bizánci időkben is a középpontot. Innen a falakig, illetőleg a mai Edirne-kapuszi-ig nem is vezethetett másutt az út, mint a mai vonalán, a hegy-

gerincen. Ezt az Augustaiontól az Edirne-kapuszi-ig vezető főútvonalat, mely a mai főútvonallal megegyezik, meghatározhatjuk könnyen a mai állapot és az útvonalon mai napig található egyes emlékek nyomán.

Megjegyzendő, hogy ez az útvonal nagyjában megegyezik a régi Valens-féle vízvezeték főcsövének útjával is.

Nem ilyen egyszerűen természetes a másik főútvonalnak, az egykorúak által annyit emlegetett diadalútnak, a Mese-nek, a Forum-Theodosianumtól az Aranykapuig (a mai Jedikule-kapuszi) vezető szakasza. De a lehetőségek legegyszerűbbje kétségkívül a mai főútvonal, mely a Bajazid-térről (a régi Forum-Theodosianum délnyugati szeglete) az Ak-szeráj-i útelágazásig (Forum-Bovis) a villamos-vasút mentén viszen, onnan parallel a Márvány-tenger partjával, kissé felkapaszkodva a domboldali Hodsa-Musztafa-dsámi-ig és innen szeliden leereszkedve a Jedikuléig vezet.

Ezzel az útvonallal a régi Mese-nek csak Forum-Theodosianum—Forum-Bovis szakasza nem egyezik. Mert bekapcsolván a diadalútba a kissé félreeső Forum-Anastrianorum-ot is, ezzel a mai úttól északi irányban kerülőt csinált.

Egykorú írók és a mai emlékek alapján biztosan csak ezt a két főutat állapíthatjuk meg, mint amelyek Theodosius korában már megvoltak. És a városnak bizánci időkből származó egyetlen térképe, a Boundelmonte-féle, (2. kép) az úthálózatra vonatkozólag támasztópontot nem ad. De igen nagy valószínűséggel következtethetjük azt, hogy még egy belső főútvonalnak kellett lennie, mely a mai Ak-szeráj—Top-kapu főútnak felel meg és amely a már ismertetett két útvonal által képezett szögnek kb. felező vonala, a Lykossal parallel, minden nagyobb emelkedés, nehézség és törés nélkül vezet a Top-kapuhoz, mely az Edirne- és Jedikule-kapuszi közötti falrésznek kb. közepén van és bizánci időkben is egyik legfontosabb polgári közlekedő kapuja volt a városnak.

Az úthálózatra vonatkozólag más megbízható adatunk, illetőleg bizonyos következtetésünk nincsen. A valószínűség

azonban az, hogy a bizánci úthálózat nagyjában, sőt legtöbb helyen teljes egészében és minden részletében megegyezett a török Sztambuléval, melynek ismertetésénél később részletesen fogok vele foglalkozni.

Constantinopolis bizánci kori építkezéseire vonatkozólag elég tekintélyes számú írásbeli adataink vannak, melyek segítségével képesek vagyunk a bizánci város képét nagyjából rekonstruálni ; viszont csak egyetlen térképünk maradt, az is a császárság legutolsó idejéből való ; a már említett Boundelmonte-féle 1420-ból.

Írók és krónikások egyes épületekre vonatkozó adatain kívül van a városnak egy latin nyelvű leírása, melyet a városkép megrajzolásához a továbbiak alapjául vehetek.

Ez a leírás ifjabb Theodosius császár idejéből való, a 424-ik esztendő után keletkezett, tehát a város legutolsó megbővítése és a mai külső városfalak felépítése után. A leírás szerzője ismeretlen.

Eszerint a város a régi Róma mintájára hét dombon épült és közigazgatásilag 14 régióra (kerület) osztatott fel.

I. régió a mai Aja-Szofia és Achmed-dsámi alatti és a tengerig nyúló domboldalt foglalja el. Elnyúlik egyfelől a mai szeráj-falakig, nyugati határa pedig kb. az Égett-oszloptól a Csatladi-kapuszi-ig húzható egyenes vonal. A császári paloták városrésze volt, mely a császári és a császári családhoz tartozó hercegek és hercegnők palotáin kívül csak néhány főnemesi palotát, egy thermát és több magánfürdőt, két nyilvános oszlopcsarnokot, malmokat tartalmazott.

II. régió. Határai : az Aja-Szofia nyugati szélétől a belső szerájfalak mentén a tengerparthoz húzott vonal. Magába foglalta a mai Top-kapu szeráj területét, mely akkor az Akropolis volt. De magában foglalta az Aja-Szofia és Achmed-dsámi közötti tért is, az Augustaiont. E kerület főbb épületei : Aja-Szofia, Iréne-templom, a szenátus épülete (a mai igazságügyminiszterium helyén), a Zeuxippos-thermák (talán az Aja-Szofia-

2. kép. Boundelmonte térképe 1420-ból.

hamam tájékán), egy szinház, egy amphitheatrum és a már említett Akropolis.

III. régió. Határai : keleten az I. régió, északon az Augustaion és a Mese (Diván-jolu), nyugaton az Égett-oszloptól a Koum-kapuszi vasuti megállóhely keleti széléig húzható egyenes és délen a tenger. Kicsiny kerület volt ; főépületei : a Hippodrom (a mai At-meidán-tér), a Pulcheria Augusta palotája, az új kikötő (ma beiszaposodva).

IV. régió. Határai : keleten a II. régió, északon a Hippodrom, délen a tenger, nyugaton a határ kissé bizonytalan, de a leírás szerint a kerület a völgyet foglalja el. Főbb épületei : egy bazilika (elpusztult), egy nymphaeum, szent Menas temploma.

V. régió. Határai : keleten a IV. régió, északon az Aranyszarv, délen a Mese (Divan-jolu), nyugaton az Égett-oszloptól a mai vámházig (Douane) húzható egyenes. Főbb épületei : a város szükségletére szolgáló épületek (Városháza? Érdekes, hogy ma ebbe a kerületbe esik a rendőrigazgatóság és a Magas Porta, tehát a szintén fontos közigazgatási épületek), Honorius thermái, Theodosius cisternája (Jerebatán-cisterna), a Pritanaeum, Eudoxia thermái, Theodosius vásártere, az árparaktár és Constantinus raktára (valószínűleg a mai vámház és raktárak helyén), az élelmiszerek kikötője (ma a vasút és a vámház kikötője).

VI. régió. Határai : keleten az V. régió, északon az Aranyszarv, nyugaton az Ajasma-kapuszi-tól az Égett-oszlophoz húzható kissé tört vonal. A terület háromszögletű. Főbb épületei : Constantinus-foruma és mellette egy szenátus-épület (talán a mai Atik-Ali-pasa-dsámi helyén?) és a Neorum-kikötő (az új hídfő).

VII. régió. Határai : keleten a III. régió, északon a Mese (Diván-jolu), nyugaton kb. a mai pénzügyminiszterium Bajazid-téri szegletétől dél—nyugat-déli irányban a Márvány-tengerig húzható egyenes vonal, mely a Kum-kapuszi és Jeni-kapuszi között metszi a partot ; déli határa a Márvány-tenger. Főbb épületei és műemlékei : három templom, Theodosius oszlopa, két lovasszobor, a Theodosius-tér egy része, a Carosa-thermák.

VIII. régió. Ez az egyetlen kerület, melyet sehol tenger nem határol. Határai: keleten a VI. régió, északon a VI. és X. régiók részei, nyugaton a X. régió, délen a Mese. Magában foglalja a mai Bajazid-teret a dsámival együtt, a szeraszkierátus egész területét, illetőleg az Eski-szeráj és a Szulejmanie-dsámi területét. Főbb építményei: Constantinus forumának egy része (Bajazid-tértől nyugatra eső terület), Theodosius bazilikája (ennek helyén épülhetett a Szulejmánie talán); a Capitolium (Szeraszkieratus).

IX. régió. Határai: keleten a VII. régió, északon a pénzügyminisztériumtól a Sah-zade-dsámi-ig húzható egyenes vonal (az egykorú főútvonal), nyugaton a Sah-zade-tól Jeni-kapuszi-ig húzható egyenes, délen a tenger. Épületei: két templom, a Coenopolis, az alexandriai raktárak (a Theodosius kikötője mellett, mely később eliszaposodván, a mai Vlanga-bosztani helyén volt; e raktárakba került az Egyiptomból hozott és a városi szegény lakósság közt szétosztott állami gabona), Anastasia fürdői, Theodosius raktára (szintén állami gabonaraktár a kikötő mellett).

X. régió. Határai: délen a IX. régió, keleten a VIII. és VI. régiók, északon az Arany-szarv, nyugaton a Dsubali-kapuszi (a régi hídfőtől nyugatra) és Sah-Zade közti egyenes vonal. Épületei: egy templom, Constantinus thermái, Augusta Placidia háza, Augusta Eudoxia háza, Arkadia hercegnő háza, egy Nympheum.) Mint látszik, ez is előkelő negyed; ide esik a Valens-aquadukt egy része is.)

XI. régió. Határai: keleten a IX. és X. régiók, nyugaton a Constantinus-falak, délen egy kb. a Lykos-pataknak megfelelő vonal. Épületei: az Apostol-templom (a város másodlegnagyobb temploma), Facilia palotája, Augusta Pulcheria háza, Modestus cisternája. (Beleesik a Valens-aquaedukt másik, nyugati része; akkor is előkelő negyed volt, ma is az.)

XII. régió. Határai: Északon a XI. régió, többi oldalon a Constantinus-falak, a Márvány-tenger és a IX. régió. Építkezései:

Arany-kapu (ez a mai Isza-kapuszi-mesdsidi-nél volt és nem tévesztendő össze a mai Arany-kapuval, a Jedikuléval), Arcadius piaca (Avret-bazár), a pénzverő ház, Theodosius kikötője (Vlanga-bosztani).

XIII. régió. Sykay, a mai Galata-Pera, tehát tulajdonképpen nem tartozik a városhoz. De más okokból is nem tárgyalom ezt a városrészt sem most, sem a későbbiekben.

XIV. régió. A város a Constantinus-falaknál megszünt és amikor már az új Theodosius-féle falak meg is voltak, a város két fal közötti része csak lassan és hiányosan épült be. De még Theodosius előtt, kívül a Constantinus-falakon, sőt azoktól jó távol épült a császároknak egy falusi kastélyuk, mely körül később külváros keletkezett. Ez az úgynevezett Blachernon. Theodosius azután úgy vezette falait, hogy ezekbe a Blachernon beleesett, de a Blachernont külön is saját fala övezte. Ez a XIV. régió, melynek főbb épületei : egy császári palota (Tekfur-szeráj), melegfürdő, színház, Lusorium.

*

Constantinopolisról büszkén állítják egykorúak, hogy Róma mása, mert ez is hét dombon épült, mint az örökváros. És valóban, a hét dombot meg lehet egy kis jóakarattal határozni. A 14 régió is megvan, sőt ebben a tekintetben a kopirozás szinte tréfás is : Rómának is van egy vizentúli kerülete : a Janiculum ; Constantinopolisé a XIII. régió : Sykay.

De egy másik hasonlóság, mely azonban sokkal természetesebb, adódott a császári paloták, hippodrom, cirkus meg a Capitolium és a Senatus-épület (Magnaurea) elhelyezése által. Itt is, ott is egy csoportban, egymással összeköttetésben épültek ezek az épületek és alkották a város középpontját. De a főút, a Mese kijelölése is és rendeltetése is Rómát utánozza.

Azonban természetesen lehetetlen volt utánozniok Rómát az utak vezetésében, illetőleg az úthálózat létesítésében. Ebben,

igen helyesen, nem erőszakolták a geometriai úthálózatot hanem alkalmazkodtak a terepviszonyokhoz és a város alakjához főcéljuk lévén, hogy a várost lehetőleg arányos részekre osszák a főutakkal és arányos távolságokban helyezzék el a fórumokat, piactereket, miáltal a lakósság a város bármely részéről arányosan egyenlő útvonalak által közelíthette meg a természetes középpontokat és a főutakat, melyeken a boltok, a műhelyek, az élelmiszerraktárak találtak elhelyezést és amelyeken a társadalmi nyilvános élet lüktetett, valamint ahol a közigazgatási, kormányzási, katonai stb. hivatalok is elhelyeztettek.

Emellett mindjárt kezdetben nehány olyan technikai újítást is be kellett vezetni itt, melyre Rómában szükség nem volt, de melyet ez a hely megkövetelt. Ezek közül legfontosabb a cisternarendszer bevezetése és alkalmazása.

A római mintára készült vízvezetékek ugyanis nem elégítették ki a város szükségleteit, tehát vízgyűjtésről és a gyűjtött víz konzerválásáról kellett gondoskodni. Ezt oldották meg keleti, ázsiai rendszerű földalatti cisternákkal, melyekbe nagy területek esővizét gyűjtötték földalatti csatornarendszerek segélyével.

Egy másik speciális berendezés az árkádok és oszlopcsarnokok alkalmazása. Árkádok kerítették nemcsak a forumokat, de a Mesét egészen a Constantinus-féle falakig és még igen sok utcát. Ezek az utca két széle hosszában futottak és a házakhoz voltak építve ; elsőrendű városdíszítő elem, mely a középkorban a tereknél gyakran alkalmaztatott (lábasházak). A tereket kerítő ilyen árkádok egy feljegyzés szerint kereskedőknek és iparosoknak bérbeadattak. A nagy oszlopcsarnokok is a kereskedő polgárság érdekeit szolgálták és középutat foglaltak el a mai vásárcsarnok, a börze és kávéház között. Mindenesetre kellemessé tették a sétálást és a kiskereskedők, kisiparosok alkalmas és olcsó árúhelyeket nyertek bennök. A mai Sztambulban még igen sok helyütt láthatók nyomai, legtöbb helyütt beépítve boltoknak, de szabadon is némely helyütt. (3. és 4. kép.),

*

3. kép.
Bizánci árkádmaradványok a Nuri-Ozmanie-utcában.

Mai nagyságát II. Theodosius idejében kapta a város, aki a ma is álló külső falakkal véglegesen fixirozta a város területét. Ugyancsak ő fejezte be, illetőleg építtette újra a tengeri falakat is. Végleges sziluettjét a város Justinianus idején kapta amivel azután egészen a török hódítás idejéig meg kellett elégednie. A világ legnagyobb területű és legnépesebb városa lett belőle, de egyúttal legegyénibben szép városa, melynek színpompája sziluettjének csudás szépsége mellett örökre felejthetetlen volt mindenkinek, aki megpillanthatta egyszer.

A tenger felől jövet a város legfőbb ékessége, mely rögtön szembetűnik, a büszke Akropolis, mint kemény fejre borított sisak, melyet szürke bástyás, tornyos falak kerítettek, mint a sisak fejedelmi koronájának abroncsa. Tőle balra, a mai Achmedie alatt le a tengerig nyúló lejtős domboldalon császári paloták és köszkök, fürdők zöld lombok közt, hátuk mögött a a dombot a hippodrom oszlopsoros falai és az Aja-Szofia zárt, monumentális tömege koronázza.

E hatalmas, fehér márvány és sárgás mészkő quáderfalak és karcsú oszlopos, kupolás köszkökkel ellentétben, a hullámos dombokhoz hozzásimulva, ide-oda kanyarodó utcák szerint fordított homlokzatukkal és fedelükkel a polgári házak sötétszürke és barna tömege borítja a területeket, melyből egy-egy

ragyogó felkiáltójel ugrik ki csak: karcsú, hatalmas márványoszlopok, kapiteljeiken aranyozott, a napsütésben szikrázó császárszobraikkal. Ezt a képet pedig élesen választja el a zöldlombos külvárosoktól és a csillogó, kék tengertől a bástyával rakott szárazföldi és tengeri fal... A szárazföldi külső falon kilenc kapu, melyek közül öt csupán katonai célokat szolgál, négy a polgári forgalmat bonyolítja le.

4. kép.
Bizánci árkádmaradványok a Sah-Zade-utcában.

Legfontosabb, mert a győzelmes háborúból fővárosába vonuló császár diadalkapuja, az arany-kapu: porta Aurea (Yedikule-kapuszi). Ennek folytatása a Mese, mely innen az Aja-Szofia előtti Augustaionig vezet, ahol a Milion állott.

A város főkikötője az Arany-szarv; de miután az ide való bejutást a Fekete-tenger felől jövő viharok és a Boszporusnak szép időben is erős, de viharok alkalmával veszedelmes áramlása megnehezítette, sőt lehetetlenné tette, a Márvány-tenger partján is épültek kikötők.

Az Arany-szarvnak két épített kikötője volt, mindkettő a mai új-híd és a szeráj-csúcs között. A Márvány-tenger partján szintén két kikötő volt: a Theodosius-féle (a mai Vlanga-bosztáni) és a Juliánusé (a mai Kum-kapuszinál).

A legyezőalakban szétágazó szélesebb főutcákon kívüli mellékutcák nagyrésze keskeny és sokhelyütt meredek utcácska volt. Ezt bizonyítja egy egykorú építésrendőri szabályrendelet, mely megtiltja, hogy 12 lábnál keskenyebb utcát építsenek,

bár azt is megemlíti rosszallólag, hogy 10 láb széles utcák is vannak.

A Mese három fontos forumot metszett, melyek közül a Theodosius-foruma a legnagyobb (a mai Szeraszkieratus); de a város legelőkelőbb tere az Augustaion (a mai Aja-Szofia-tér).

A város lakósságának száma az V. század elején Hereberg szerint félmillió főre tehető.

Speciális építőanyaga a városnak a prokonnesosi márvány, melynek bányái úgyszólván a város falai előtt vannak. Finomabb munkáknál alkalmazták a kyzikosi márványt is. De ezek a tömegépítés részére drága anyagok voltak és csak monumentális építkezéseknél használtattak, illetve díszítési célokra. Rendes építési anyagul általában az égetett tégla, meg a mészkő és a fa szolgált.

*

Egykorú bizánci történetírók és költők rengeteg építkezés hírét jegyezték fel és énekelték meg, de beszámolnak pontosan a pusztulásokról és pusztításokról is.

Három nagy és örök ellensége volt és van e városnak: a földrengés, a tűz és az ember.

Régtől óta híres volt e hely, mint a földrengések fészke és tudjuk, hogy a keresztény időszámítás első hat századában igen gyakoriak voltak a különböző erősségű földlökések, melyek közül a 412-ik évi volt katasztrofális. A hatodik század utáni időktől a legújabb időkig ritkábbak és gyengébbek a rengések.

Eleitől a mai napig kitartó ellensége a városnak a tűz. A polgári házak nagy része — talán éppen a földrengések miatt — de a paloták egy része is, az uralkodók palotáit is beleértve, sőt középületek is fából épültek és épülnek a legújabb időkig. Viszont a szelek gyakoriak és a város, dacára a vízvezetékeknek és cisternáknak és a tengernek, tűz esetére a helyszínén

elegendő vízzel nem rendelkezett. Ezenkívül az utcák szűkek, a házak szorosan egymáshoz tapadnak, a telkek nevetségesen kicsinyek voltak. Ezért egy-egy tűzeset csak véletlenségből nem vált mindig katasztrófálissá. Átlagban úgy becsülöm, hogy a város minden században egyszer teljesen leégett, persze — részletekben. Csak a boltozott, szabadon álló kőépületek maradtak meg, néha mint szigetek: templomok, fürdők, oszlopcsarnokok, raktárak, kőpaloták stb. A nagy Constantinus által kétségen kívül mind fatetőszerkezettel épített templomokat mind a tűz pusztította el.

A legtöbb pusztítást azonban, hol közvetve, hol közvetlenül, az emberek okozták: külső és belső ellenségek. Gyujtogatók és rablók. Soraikban ott a felséges nép, de ott a császárok is; pogányok is vannak, de keresztények is.

Justinianusnak az Apostol-templom és Aja-Szofia mai alakjának felépítésére alkalmat az emberi pusztítás adta; főleg az 532-iki híres Nika-lázadás, amikor a város nagyrésze a Sofia-templommal együtt leég.

A műemlékek pusztításában a császárok is részesek. Először a képrombolás mozgalma adott alkalmat erre a császároknak 120 esztendeig. A birodalom hanyatlása idején pedig az államkincstár állandó pénzszüksége, melyen a lelkiismeretlen, vagy másképpen magukon segíteni nem tudó császárok a templomi kincsek értékesítésével segítettek. De kívülök hadvezérek, sőt püspökök is segítettek magukon, avagy gyűjtőszenvedélyüket elégítették ki ilyen módon.

Legnagyobb pusztítást azonban a keresztesek végeztek: ezek 1203-ban foglalták el a várost az Úristen nagyobb dicsőségére és 60 esztendeig úgyszólván csak pusztítottak úgy, hogy ezt a katasztrófát a város sohase tudta kiheverni többé. Hogy milyen alaposan végezték dolgukat a hit és kultura harcosai, akik a Szentföld felszabadítására és a pogányok ellen fogtak fegyvert és akik keresztes vitézeknek nevezték magukat és a kereszt jelében és Krisztus nevében uralkodtak a keleti kereszt-

ténység metropolisában, azt egyik egykorú bizánci írónak leírásával akarom illusztrálni.

(Coteler III. 510) «Amit ők (a latinok) a foglalás után Constantinopolisban tettek ... Több, mint 1000 szent templomot felgyújtottak, melyek pompája és a szentlélek bennök lakozó kegyelme kimondhatatlan vala. Az Úr szava bölcsességének legnagyobb temploma (Aja-Szofia) szentélyébe öszvéreket hoztak, hogy az ott talált kincseket reájuk rakhassák. E szentély úrasztalát, a szépség és anyag hihetetlen művét eltörték és profánus célokra használták. A szent edények anyagából és ezüst szerekből öveket készítettek és ú. n. brazletteket, sarkantyukat és barátnőik számára gyűrűt, karperecet, fülbevalót, sőt díszeket lábaikra. A főpapi ruhákat átalakították férfi és asszony számára való ruháknak és ágytakarónak, meg lópokrócnak használták.

«... A Szent Sámson kórházában egy tabernákulumot, mely szent elbeszéléseket tartalmazott, keresztülfúrtak és ú. n. kimentonra állították úgy, hogy a lyukakon keresztül — félek is kimondani — a betegek szükségüket végezték. A szentképeket elégették, fejszével összevágták és tüzelőfának használták, vagy házaikra akasztották ki, vagy székülődeszkának használták, vagy épen padlódeszkának szegezték fel, avagy lójászlat készítettek belőle. A szentek és császárok sírjait feltörték és a halottakat levetkőztették, ha aranynak vagy ezüstnek nyomát is találták rajtuk ...»

Ezt az idézetet, melyhez hasonlót még sokat jegyeztek fel egykori krónikásai Bizáncnak, azért iktattam ide, mert nagyon sokban helyreigazítja azt a képet, melyet históriaíróink II. Mehemet szultánnak és török katonáinak a városban elkövetett pusztításáról a mi képzeletünkben megrögzítettek. Konstatálni akarom, hogy a török által elfoglalt város ki volt már takarítva alaposan, műemlékeinek javarésze elpusztítva, kincsei elra-

bolva, császára, kincstára, polgársága elszegényedve, a kereszténység erkölcsi és anyagi erejében kételkedve, a rajtok nem segítő nyugatot megutálva.

Az utolsó császár, XI. Konstantinos (Palaiologos) vitézül védte a várost és annak védelmében, katonái sorában meg tudott halni ... mert császár volt, örököse és őrizője régi, dicsőséges hagyományoknak; de a nép, a polgárság egykedvűen, sőt talán a nyugodtabb, biztosabb jövő reményében várta az új császárt: a szultánt és a törököt, akit századok óta ismert úgyis már, akivel kereskedett, akinek nyelvét jórészt ismerte, beszélte, sőt akinek telepe, temploma és bírója is volt már régtől a keresztény Constantinopolis falain belül ...

III.

Bizánc és az Aja-Szofia.

Mielőtt elválnék Constantinapolistól, el kell mondanom nehány gondolatomat, mely a városban való hosszú, magános bolyongásaim és a róla való írásos adatok olvasása közben minduntalan eszembe ötlött, zavart és izgatott : az a látszólagos logikátlanság és zavaros összevisszaság, mely az időrendi egymásutánban épült architekturai emlékek stílusában és a műtörténetírók és archaeologusok véleményének ellentmondásában nyilvánul, aminek legekklatánsabb példája az Aja-Szofia problémája.

A bizánci Constantinopolist Justinianus kora képviseli nagysága és fénye teljes pompájában. Az ő idejében kapja a város azt a sziluettet és színt, melyet a török hódításig viselt és mely a török időkben sem változott meg, csak tökéletesedett és kiegészítődött.

Justinianus korában nyilvánvaló lett az, ami a lelkekben már azelőtt valóság volt : hogy más Róma és más Bizánc hite és kulturája, amiképen más a földrajzi, gazdasági helyzete és a népe is. De abban a pillanatban tudattá válik az ösztön is : más hit más kifejezésmódot, új kultura új stílust evolvál : megszületett Bizánc stilusa.

A VI. században megépülnek az új stílus diadalmi jelvényei : a constantinopolisi Apostol-templom (melyet ma a velencei San Marco képvisel), a ravennai San Vitale és az Aja-Szofia.

Mindahárom típusa a centrális kupola-templomnak, mindhárom más és más, egymástól merőben különböző módon, különböző alaprajzzal és felépítéssel akarja megoldani ugyanazt

az architektonikus problémát : a centrális teret. Az Apostol-templomban kapjuk a keresztkupola templom, a San-Vitalében a kupolás-rotunda és az Aja-Szofiában a hosszhajó alaprajzon felépített centrális térnek megoldását.

Egyidőben teremti tehát Bizánc kulturája ezt a három típust ; egy ázsiai gondolatnak : a centralitásnak három változatát, egy ázsiai szerkezetnek, a kupolának háromféle alkalmazásával.

E tipusok közül az Apostol-templom és a San Vitale pontosan beilleszthetők abba a fejlődési diadalmenetbe, mely a sziriai és kisázsiai közvetlen ősökön keresztül valahol a messze, kőben és fában szegény, téglával építő Mezopotámiában, vagy más belső ázsiai síkságokon kezdődik és az orosz, illetőleg a nyugati középkor román templomain végződik, de sehol sem találom meg az Aja-Szofia helyét. (5. és 6. kép.)

A művészettörténet nagy problémája ez a templom.

Ősét sem látom sehol : sem a hellen-római architekturában ; de nem találom Ázsiában sem sehol, bár a műtörténet útmutatása szerint keresem Sziriában és Mesopotámiában, Perzsiában és Örményország problematikus építményei között. Közeli rokona nincs és ha Constantinopolisban épült társai mégis némi rokonsággal dicsekednek, úgy ez az atyafiság nagyon távoli.

Mégis típikusan bizánci templomnak ítéli a műtörténet.

De akkor az Apostol-templom, a San Vitale és az összes többi ezekből levezethető és ezekre visszavezethető templom nem lehet az és a bizánci stílust az Aja-Szofia egymaga képviseli.

Ez pedig lehetetlenség.

De hát akkor mi az Aja-Szofia?

A világ legszebb belső tere. Amilyen nem volt előtte és azóta sem. Az egységes térhatás ideálja és mint ilyen, az architekturának, mint művészetnek leghatalmasabb zsoltára, a monumentális szépség diadalmas himnusza. A kupolabolto-

5. kép. Aja-Szofia-templom.

zásnak, mint a monumentális architektura legnagyszerűbb szerkezeti elemének olyan kifejlesztése, mi előtte lehetetlenségnek látszott és utána ugyanezen cél szolgálatában csak az — ozmán-török architekturának sikerült.

Egész Bizánc *érezte* ezt ; tudta, hogy az Aja-Szofia a kincsek-kincse ; hogy mégsem épült folytatása bizánci időkben, az cáfolhatatlan bizonyítéka annak, hogy nem *értette* meg azt a nyelvet, melyet ez a templom beszélt. A gondolat nem az ő lelkükben fogantatott, nem az ő egyházuk templomideáljának megvalósulása ; szelleme merőben ellenkezője a görög-keleti Bizánc erkölcsének, felfogásának, érzésének : egész kulturájának.

Alaprajza, dimenziói, arányai a kultusznak nem felelnek meg ; görög-keleti templomnak ez a templom nem célszerű. *Ez a tipus hát nem kellett Bizáncnak.*

A demagógia és despotizmus Bizáncának nem lehetett szentegyháza ez a templom, mely hitet hirdet, hitet melyet nem korlátoz egyház és törvény, melynek nincsen közvetítőre szüksége, hogy Istenével beszélhessen.

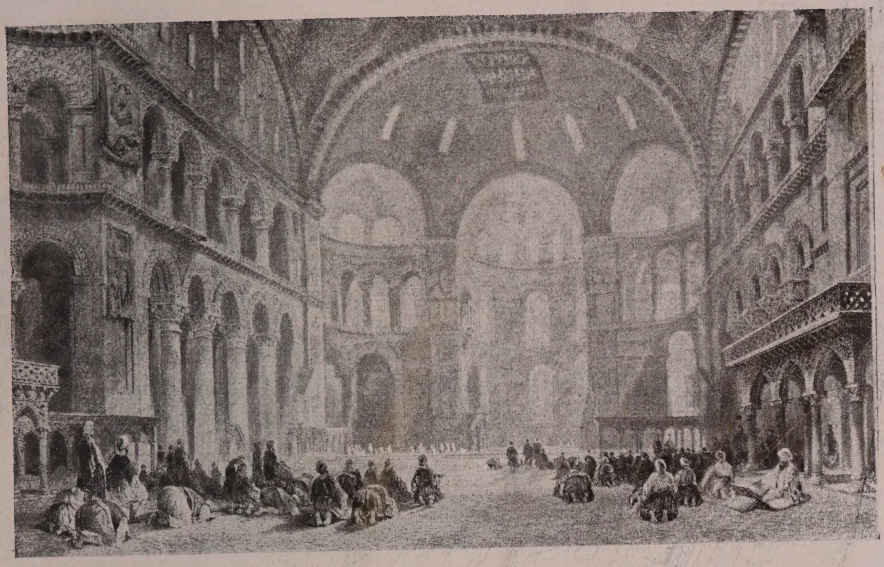

6. kép. Aja-Szofia-templom belseje.

Ennek a kulturának tehát nem lehetett gyermeke ez a kőből formált, lélekszabadító gondolat; nem a keleti kereszténység földön csúszó rabszolgalelke szülte ezt a monumentális fantáziát.

De szülte az az istenáldotta, óriás ifjú város, melyet megtermékenyített Ázsia ősereje, hogy egyszerre két stílus alapgondolatát tudta világra hozni: az Apostol-templomot, melyet Bizánc a maga gyermekének vallott és az Aja-Szofiát, melyet senki sem mert vállalni, míg nem kilencszáz esztendő mulva érte küldi Ázsia a maga ifjú, úri népét: a törököt, neki ajándékozza Bizáncot, a várost és abban a testvértelen, árva csudát: Aja-Szofiát.

Az ozmán-törökség pedig vállalta mindhármat.

Sztámbul török építményei sorában nem anachronizmus az Aja-Szofia; de minden erőszakos bizonyítás ellenére is az Bizánc művészetében.

Egyebet nem mondok, de azt hiszem és vallom, mert látom: *az Aja-Szofia nem bizánci templom.*

MÁSODIK RÉSZ

SZTAMBUL

I.

Historia.

Bizánc életének utolsó 200 esztendeje a lassú és gyötrelmes haldoklás ideje. Azoknak a nagystílusú, messzelátó politikusoknak, akik a birodalmat egykor megalapították, hatalmát kiterjesztették keletre és északnyugatra, elkorcsosult és politikailag rövidlátó utódai azok, akik akkor, amikor Ozmán fiai Kis-Ázsiában győzelmesen nyomulnak előre és lépésről-lépésre, várról-várra foglalják Bizánc földjét, döntik a kereszteket, ugyanakkor még európai nagypolitikát akarnának csinálni. Bizánc császárainak szeme nyugat felé néz és nem tudják, avagy nem akarják elhinni, hogy a világ azóta, hogy a latinok voltak a város urai, nagyot fordult és Dzsingisz-kán halála óta új, fiatal turáni nemzet csapódott keletről-nyugatra, mely világot hódítani készül és célja: Constantinopolis.

Nem lehet másképen: megromlott Bizánc szeme és nem tudta megkülönböztetni az ozmánokat azoktól a turániaktól, akik valamikor hunnok, avarok, bolgárok, magyarok, stb. képében jöttek a szent és örök város ellen; melynek kemény falain mindannyinak feje betört és azután mindannyian szertezüllöttek, elszóródtak, beleolvadtak a körülöttük hullámzó kulturákba és fajokba; vagy legjobb esetben visszaindultak keletre, Ázsia ismeretlen pusztáira és félelmes hegyei mögé. Úgy lehet, az ozmán-törököt se becsülték többre, mint a szelcsuktörököt, melynek fenyegető terjeszkedését egy másik turáni nép, Dsingisz-kán mongoljai őrölték fel úgy, hogy soha többé expanziv erőhöz jutni nem tudott a valaha fenyegető hatalmas szomszéd. Nem vette tehát egyáltalában komolyan a mozgé-

kony, de kisszámú ozmán-törökségnek szomszédságában való megtelepedését, sőt a rovására való terjeszkedését sem. De felhasználta erőit, hasznos tulajdonságait, katonai tehetségét engedetlen kormányzói, illetőleg rablóhordák támadásai ellen.

A latin uralom Bizánc fájának lombjait és virágait szakgatta le ágastól; de nem dőlt ki a fa, melynek gyökerei Kis-ázsia földjébe nyúltak. Éles és nehéz fejszéjével ezeket a gyökereket támadta meg a török és amikor Ozmán fia Orchán győztesként bevonul Brusszába, akkor Bizánc életfájának fő-gyökere pattant el: Kis-Ázsia, Bizánc állandó és fő életforrása, erőivel az ozmánok jövendő világbirodalmának rendíthetetlen alapja lesz.

Bizánc, a politika tanítómestere, játékszere már csak a szultánok jövőbe látó, világpolitikájának.

1354-ben két jelölt küzd Bizánc trónjáért; az egyik: Kantakusenus VI. János a törököt hívja segítségül. Mire török hadak szállják meg Gallipolit. Erre mondja egy modern német historikus (Paul Herre: Der Kampf um die Herrschaft im Mittelmeer. Leipzig, 1909) hogy: «mit der überschäumenden Kraft der Unkultur machten sie ihre zügellosen Ansprüche geltend ... und brachen ein in den geheiligten Besitzstand der europäischen Völker.»

Ezzel az utólagos és furcsa német kritikával nem törődvén, a győzni nem csak akaró, de tudó ozmán hadak a szövetséges Constantinopolis elkerülésével Trácián keresztül Bulgáriába, Szerbiába nyomulnak. Győznek és egy évszázad alatt szoros gyűrűt vonnak a város körül, melyet fővárosuknak kiszemeltek.

Bizánc ekkor — amikor a nyakán már szorul a hurok — ébred tudatára veszedelmének és segélyért Európához fordul. De Nyugat «megszentelt földjének» keresztény urai még nem felejtkeztek meg a keresztes hadjáratok tanulságairól és szájuk ízét alaposan megrontotta a nikápolyi csata. A pápa viszont a sizmatikus Bizáncot nem tartotta «megszentelt földnek» és csak abban az esetben ígért segítséget, ha a keleti egyház

megtagadja ősei hitét és az egyedül üdvözítő római egyházhoz csatlakozik.

Így történhetett meg aztán, hogy amikor világhódító Timur-lenk-kán pozdorjává zúzza a török hadakat és Bajazid szultánt magát is foglyul ejti, sőt elvonulása után a szultán fiai közt évekig tartó elkeseredett testvérháborút tud felidézni, ezt az alkalmat sem Bizánc, sem Európa nem tudta a maga javára fordítani.

Ez pedig az utolsó alkalom volt arra, hogy a «megszentelt föld» fölszabadulhasson. Hogy ezt az alkalmat elszalasztotta a kereszténység, feladta a körülzárolt Bizáncot.

Az ozmán polgárháborúból I. Mehemet került ki győzelmesen és 50 esztendő mulva II. Mehemet, a hódító (el fatih) uralkodásának harmadik esztendejében, 1453-ban elesik Constantinopolis.

Katonái sorában, a falakon küzdve, fegyverrel kezében esik el a császár: Konstantinos, aki csak halálában volt méltó ahhoz a névrokonához, aki valamikor megalapította a várost...

*

Ernst Kühnel «Das mohammedanische Kunsthandwerk und die Ausstellung München 1910» című tanulmányában mondja:

«Der religiöse Hass, der durch das ganze Mittelalter bis weit in die Neuzeit hinein zwischen dem christlichen Europa und dem mohammedanischen Leben war und durch politische Gegensätze immer aufs neue geschürt wurde, hat auch die wissenschaftliche Erforschung des Islam lange beeinträchtigt und uns die Kenntnis dieses wichtigsten aller fremdländischen Kulturkreise in jeder Hinsicht ausserordentlich erschwert. Diesem Religionsstreit in erster Linie ist es zuzuschreiben, dass bei der Beurteilung von allem, was das anders denkende Morgenland anging, das Aufkommen sachlicher Gesichtspunkte stets

im Keime erstickt und statt dessen der Phantasie immer wieder freier Lauf gelassen wurde. Noch heute muss eigentlich jeder, der sich für irgendein Gebiet mohammedanischer Zivilisation interressiert, vorerst mit einem Wüst herkömmlicher Vorurteile und irriger Grundansichten, ja mit einem ganzen Märchen und Fabelschatz aufräumen, ehe er sich getrauen kann, mit einiger Objektivität an sein Thema zu gehen. Die Rudimente historischer Anschauung, wie wir sie für andere Epochen schon aus der Schule mitbringen, fehlen uns in diesem Falle so gut, wie ganz und was der gebildete Europäer unter der Glaubenslehre, den sozialen Institutionen und andere Einrichtungen des Islams versteht, erreicht an Naivität tatsächlich oft die mangelhaften Vorstellungen, die sich der weltfremde Mohammedaner von unserer modernen Kultur macht. Nicht als ob es heute noch unmöglich wäre, sich über derlei Fragen zuverlässig zu orientieren ; denn wir besitzen schon längst eine stattliche und kritisch gesichtete Literatur, die diesem Zwecke vorzüglich zu dienen vermöchte, aber solange ihre Resultate nicht zur Schulweisheit geworden sind, dürften die landläufigen Legenden in ihrer Primitivität wohl kaum wesentlich erschüttert werden . . .»

Amit Kühnel általában a mohammedán kulturáról és civilizációról való ismeretünkről mond, az tökéletesen igaz. De amit arról mond, hogy ma már egy teljes és kritikailag megrostált irodalmunk van a Kelet minden dolgáról, abban nincs igaza. A Keletről szóló európai irodalom gazdag, ez igaz, de hiányos még, és ami van, az nem mindig alapos és tárgyilagos. A Kelet hatalmas kulturáinak históriája és méltatása mindig a nyugati kulturák szempontjából történik, az összehasonlító anyagot mindig a Nyugat szolgáltatja. A mérték nem helyes, az elfogultság magától értetődő, a végeredmény nem lehet helyes. De ha ez *általában* igaz a Keletről, akkor a *speciálisan uralaltáji kulturák tárgyalásakor ehhez még a tudatos rosszakarat is hozzájárul legtöbb esetben,* mely még jobban meghamisítja az amúgy is hamis mérleget és felborítja az igazságot. A művészettörténeti kutatást

ma Európa indogermán nemzetei végzik és bizony, más szemmel vizsgálják és más mértékkel mérik Ázsia iráni népeinek kulturáját és mással a turániakét.

Az átlagos és általános vélemény, sőt meggyőződés az, hogy az ozmán-törökség barbár ázsiai horda volt, mely elsőrendű katonai szervezetének (mely magában véve is civilizáció) és Európa akkori zavaros politikai és vallási viszonyainak (ami viszont nem jelent feltétlenül kulturállapotot) köszönheti pusztán azt, hogy Európa földjén tűzhette ki lófarkos kopiáját.

Az igazság pedig az, hogy míg egyrészt a «művelt» Nyugat, a keresztény kulturáért harcoló frank «lovagok» elpusztítják, felégetik, kirabolják a keresztény Constantinopolist, úgy hogy még a halott császárokról is lehúzzák halotti ruháikat, hogy továbbá a későbbi árnyék-uralkodók szükségből tovább folytatják a kolostorok, templomok kifosztását, alattvalóik zsarolását, úgy hogy végül a lakosság, sőt a papság egy része is inkább kívánta az izlámita török uralmat, mint keresztény császárjaiét; addig az ozmán-törökség kisszámú törzse egy világkatasztrófa által kilódíttatva nyugalmi helyzetéből és nagy nemzetek, ősrégi kulturák közé sodortatva nemcsak megtartja nyelvét és faji sajátságait, de a környező világkulturákból átveszi habozás nélkül a neki megfelelőt, feldolgozza azt a maga esze szerint és 200 esztendő alatt egyszerű nomád törzsből, mint szervezett állam, városlakó, sőt városépítő nemzet nem kéri, de kivívja magának az első helyet Európa hatalmasságai sorában.

Az utolsó bizánci császár, Konstantinos, egy romhalmazt hagyott örökül ahelyett a város helyett, melyet ősei a nagy Constantinustól, Theodosiustól, Justinianustól, Leo császártól örököltek, de amelyet nem gondoztak, de kizsaroltak és megrontottak erkölcsökben és fizikumban. Mehemet, a hódító szultán egy puszta, néptelen, elzüllött romvárost foglalt el, melyet neki kellett az üszkökből, romokból újból felépítenie, ha bírni akarta. És Ozmán fiai méltóknak bizonyultak a városra; nem arra, amit átvettek, de arra, ami az valaha volt: a világ leg-

csudásabb, semmi máshoz nem hasonlítható városa; mert rövid 100 esztendő alatt az ifjú, még romlatlan török erő, rendíthetetlen akarat, szívós kitartás és hit ismét felépíti a várost és nagy Szulejmán, a törvényhozó szultán idejében Sztambul a világ legnagyobb, legnépesebb városa újból: az egyetlen, a hasonlíthatatlan, a «boldogság kapuja.»

*

Valahol a Himalája északi lejtőin, ahol az Ob, Irtisz, meg a Jeniszei erednek, a Tarim medencéjében és északra innen a tágas pusztákon ringott az ural-altáji népek bölcsője egykor. De valaha ugyancsak a Himalájának talán másik oldalán, Turántól nyugatra, sőt délnyugatra élt a másik hatalmas népcsalád is: az indogermánok.

Nem tudom, de hittel hiszem, hogy ural-altájiak és indogermánok akkor sem voltak jóbarátok és akkor is vívták a határokon örök csatájukat: bronz- és vaslándzsával és bárddal az egyik, nyíllal és kopiával a másik. És úgy lehet, hogy az ural-altájiak voltak egyike azon okoknak, hogy az indogermánok mozdultak meg először, hogy kivonuljanak az ősi hazából: nyugat és dél felé; bizonyos csak az, hogy az ural-altájiak még sokáig ottmaradtak az ősi földön és uralkodtak még a X. században is a Tibettől északra fekvő hatalmas földterületen, China és a Duna középfolyása között.

Mikor az indogermánok kivándorolt népei elhelyezkedtek már, vagy a periferiákon, Európában, éppen befejezni készültek végleges elhelyezkedésüket, küldi Turán földje első hódító rajait nyugatra. Okát nem tudom adni a nagy vándorlásnak, hogy a titokzatos Ázsiában miféle erők összepattanása, miféle nemzeti vagy természeti katasztrófa indította útnak nyugatra a partusokat és utána a többi lovastömegeket, senki nem tudja azt ma még bizonyosan. De azt hiszem, hogy Turánt nagy katasztrófa sujthatta, melynek következményeit vonta le akkor, amikor

kivándorolván, világokat forgatott fel és birodalmakat, nemzeteket semmisített meg, hogy birodalmakat alapíthasson kényszerűségből: a hódítók rendesen lesujtott, elbukott emberek, legyőzött, elűzött népek.

Megindul a lovas népek árja és Nyugat megrendült, ijedt krónikásai 1000 esztendeig számolgatják más és más, új és újabb nemzeteit, fajtáit a hódító, harcos Turánnak. Számon tartják a hódítókat, de számon tartják az elbukókat is.

Reszketett Nyugat és Istenéhez könyörgött oltalomért, amikor megjelentek a világnak Nagy Sándor óta legnagyobb hódítói: Attila és Dsingisz-kán; de reszketett és imádkozott akkor is, ha Turánnak egy-egy kis, Ázsia közepéből a Kárpátokig szalasztott, megvert, menekülő népe jelent meg kővárainak kapui előtt és száguldozta keresztül Európát a britt csatornáig egy rohamban, mint a kisszámú magyarság.

A hunnok után avarok és besenyők, bolgárok és jászok, kunok és kabarok és ki tudná felsorolni, miféle töredékei nagy Turánnak verekedték magukat keresztül a testvérháborúkból a Kárpátok alá, a Duna alsó- és középvidékéig.

Bizonyos, hogy ezek mindnyájan a gyengébb, kisebb népek voltak, akik a szarmata-síkságon által rohantak Európa oldalába. S még kisebbek északra verődtek fel és ma ott tengődnek lenyomorodott törzseik pusztulásra ítéltetve, melyet az orosz népözön fog végrehajtani legtöbbjükön.

Valószínű, hogy Turánnak azok a nemzetei, melyeket finn-ugoroknak nevezünk ma, ázsiai őshazájukban is a török-mongol nemzetektől északra laktak. Valószínű, hogy ők voltak a gyengébbek, kisebb számúak; valószínű, hogy ők voltak az erdősebb, hegyesebb vidékek lakói: ők voltak az iparűző, bányász, érc és famunkás népek; a törökök pedig az igazibb pusztalakó, nomádabb nemzetek.

De míg az előbbi, túlnyomóan finn-ugor vándorlások a szarmata-síkságon keresztül még nem eléggé szervezett társadalmakat, sőt mozgásban, alakulásban levő népeket értek

Közép-Európában, addig a török népek délnyugat felé való vándorlását hatalmas nemzetek, régi, szervezett birodalmak és megállapodott kulturák akadályozzák. Perzsia, Róma, illetve Bizánc csak lépésenként adják át területeiket a töröknek.

A Kr. u. V. századtól kezdve már szorgalmasan jegyzi a história a török törzsek fellépését Transoxániában, Sziriában, a Kaukázusban, Perzsiában. Kazárok, uzok és szelcsukok bukkannak fel ott, de még nem mint nemzetek, csak mint fajok; államot nem alkotnak, csak területeket népesítenek be; uralkodni nem akarnak, csak uraskodni. Ezek a délnyugatra került török törzsek egyúttal sorban felveszik az izlám hitet és meghódolnak Irán perzsa kulturájának.

De mihelyest az Izlám egysége kettészakad, hogy azután az elszakadt két rész még kisebb egységekre bomoljék; szóval, amikor az izlámon belül nemzeti különbségek is szóhoz jutnak, a törökség is rögtön szerepet vállal és az izlám világ keleti területein hamarosan uralkodó fajtává küzdi fel magát.

A kialakuló országok még nem török birodalmak, de a nagy uralkodó egyéniségek már azok és a katonaság, a kormányzás, a szellem: török.

A törökök első, ismert, igazán nemzeti és öntudatos államalakulása a Szelcsuk-birodalom. Hogy honnan kerültek elő? Ahonnan a többi: a pusztáról, talán a kirgizpusztákról; a IX. században felveszik az izlám hitet és a hódító Gaznai Mohammed birodalmába hívja őket, ahol résztvesznek a samanidák és gaznavidák rettentő harcaiban.

1040-ben Tugril-bég betör Chorasanba, megbuktatja a gaznavidákat és Nisapurban a keleti szelcsukok kánjává kiáltatja ki magát. Kezébe kerül Merv és 1055-ben a kán bevonul Bagdadba; szultánná kiáltatja ki magát és uralkodótársa lesz a kalifának.

Elősegítette ezt a gyors hódítást, hogy a gaznavidák országaiba régtől óta szivárgott már kisebb-nagyobb csoportokban a törökség és a katonaság alapanyaga török volt, mely

azonnal csatlakozott rokonaihoz, amint azok öntudatosan, mint nemzet léptek föl.

A keleti szelcsuk birodalom Tugril-bég utódai kezében megnövekedik: meghódol Sziria, Kilikia, Kappadocia; Alp-Arszlán megveri és foglyul ejti Romanos Diogenes császárt és ezzel Kis-Ázsia nagy részének ura lesz. Fia, Malik-sach (1072—1092), uralkodása a keleti szelcsuk birodalom fénykora. A török vérrel és szellemmel megtermékenyített degenerált iráni városok: Bagdad, Iszpahán, Moszul, Herát új virágzásukat érik meg. A politikai hatalom mellett a török faj kulturképző erejének bizonyítéka ez, bár még nem török faji kultura.

Malik-sach halála után a birodalom alkotó részeire szakad. Az önállóbb kulturájú, még életképes országok és nemzetek önállósítják magukat és bár uralkodók, politikusaik, hadvezéreik szelcsukok, de a törökség, mint államfenntartó és alkotó faj nem tudja magát fenntartani, beleolvad az illető országok eredeti alkotófajába, vagy mint alárendelt néptörzs éli tovább életét az uralkodó faj mellett. Így válik el Sziria, Irak, Kurdisztán. Csak egyetlen egy helyütt sikerült fajiságát megtartania az államban, és pedig a nyugaton, Kis-Ázsiában keletkezett ikoniumi vagy koniai szeldsuk szultánátusban, ahol főképpen Bizánc rovására erős uralmat létesített, melyet csak egy újabb turáni népvándorlás pusztított el: a mongol.

Az északi Gobi-sivatag nomádjai a XIII. században felszabadítják magukat China uralma alól és Dsingisz-kán vezetése alatt a világ legnagyobb birodalmát alapítják meg, mely a Sárga-tengertől a Fekete-tengerig terjedt, de hatalmát a Duna felső folyásánál is éreztette.

Ez a mongol áradás birodalmakat és nemzeteket tört össze, köztük a szelcsukot is, de viszont az ural-altáji fajták erőegységeit szaporította Elő-Ázsiában más fajok rovására.

1227-ben meghal a nagy kán és négy fia megosztja a világ feletti uralmat. Unokája, Hulagu-kán Perzsiát örökli és Bagdadba nyomul, hol a kalifát, Musztafa-Simet, megöleti (1258) és a

bagdadi kalifátust ezzel megszünteti. Sziriát ugyan nem tudja elfoglalni, de birodalma így is Indiától a Földközi-tenger kisázsiai partjáig terjed és a XIV. század közepéig fennmarad.

Ez a mongol népáradás hajtja ki akkori hazájából, Chorasz-ánból az ozmán törökséget, mely félreállva Dsingisz-kán hadainak útjából, a mai Örményországba húzódik. A mongol birodalom felbomlása után a hagyomány szerint Szulejmán vezérlete alatt Chorasanba indul vissza a török törzs, de vezérük útközben meghal és ekkor csak a törzs fele folytatja útját kelet felé, másik fele Ertogrul vezérlete alatt visszafordul és az Erzerumtól keletre fekvő vidéken megtelepszik.

Kisázsia akkor furcsa, felfordult világ volt. A mongolok kitakarodása után Alaeddin szultán visszaállítja ugyan a koniai szultánátust «Rum» név alatt, de szűk határok között, melynek erejét a keresztesekkel és Bizánccal való állandó harcok merítik ki úgy, hogy a mongol hadak kivonulása után Kisázsiában maradt rabló tatártörzsek megfékezése céljából a rokon oszmán-törököket hívja segítségül és segítségük jutalmául Angora nyugati határhegyeiben téli és nyári szállásokat adományoz nekik. Az idetelepedett törökök aztán később Alaeddin beleegyezésével megtámadják és elfoglalják a bizánci várat és várost: Karahisszart, nemsokára pedig Brusszánál verik meg a bizánci sereget és jutalmul Alaeddintől újabb földterületeket nyernek.

1233-ban Ertogrul fia, Ozmán lesz a törökök kánja, aki erejében bízva, függetleníti magát a rumi szultán uralma alól, sőt megtámadja és elfoglalja Rumot, a szultánt ledönti trónjáról és azután a latin császárság rémuralmából alig felocsudott bizánci császárság kisázsiai birtokait sorban foglalgatja el. 27 esztendei uralkodása alatt megalapozta új birodalmát úgy, hogy fia, Urchán, 1326-ban Brussza elfoglalásával magáénak mondhatta majdnem egész Kisázsiát és az atyja nevéről elnevezett oszmán-török nemzet az ő szultánsága idején beléphetett a históriai nemzetek sorába. Urchán választja új fővárosául Brusszát és atyját, az első szultánt ott temetteti el.

Ez időtől kezdve 200 esztendeig az ozmánok története a diadalok állandó sorozata, melyet csak rövid időre szakít meg Timur kánnak rettentő hóditó hadjárata.

Mint minden turáni népnek, az ozmánoknak is hódító végcéljuk: Európa, a kulturált, kincsekkel tömött igéret-földje és abban a gyöngyszem: Bizánc. 1261-ben megbukik a latin császárság és a Palaeologusok szelcsuk-segítséggel nyerik vissza trónjukat. Maga az a tény, hogy török erőre szorultak ekkor, mutatja azt a kapcsolatot, mely Bizánc császárait régtől fogva összefűzte Kisázsia törökjeivel úgy, hogy szívesen szövetkeztek velük Nyugateurópa ellen. De bizonyítja azt is, hogy Kisázsia volt a birodalom igazi alapja, bármely nép lakta legyen is azt és Kisázsia adott erőt Bizánc császárainak fővárosuk visszafoglalására és megtartására.

Ez időben a bizánci-szelcsuk határ az Ermeni-dag, a Tumanids és az Olimpus volt. Az Ermeni-dag-on keresztül vezetett a hágó Bithyniába, ahol az ozmán-törökök, mint a szelcsuk Rum határőrei telepedtek le, hogy nemsokára örökösei legyenek a szelcsukoknak.

Az ozmán törökség rövid idő alatt nagy utakat járt meg és hogy az ozmánok meg tudtak egyáltalában maradni azokban az időkben, amikor népek és nemzetek, császárok és birodalmak pusztultak el és születtek a romokon, az bizonyítja, hogy volt belső ereje fajuknak és alkalmazkodó képessége, hadi iskolázottsága, vezetőiknek politikai tudása és a nemzetnek kulturképessége.

Az egész nemzet kisszámú és még nomád nép, amikor egy katasztrófa a világtörténelem forgatagába löki akarata ellenére, mint háborgó tengerre a mentőcsolnakot és ez a nép füves, végtelen pusztáiról nagy nemzetek és őskulturák közé kerül. És mégis megtartotta nyelvét és faji egyéniségét, sőt kiaknázva minden kínálkozó alkalmat, megválasztva helyet és időt, nem habozva, ha eljöttnek látta a pillanatot, teljes erővel egy értelemmel cselekszik és — mindig nyer.

Előtte elindult és utána jövő hatalmas nemzetek el-

pusztultak, elzüllöttek, beolvadtak, de él ma is az ozmántörökség.

Mi ez, ha nem olyan erő, olyan tőke, mely több, mint katonai tudás, több, mint keleti ravaszság, több, mint civilizáció is: kultura ez!

Kultura az, hogy hogyan tudta átvenni előtte járó fajrokonaitól mindazt, amit azok idegen kulturákból magukba szívtak. Tanultak a perzsáktól és szelcsukoktól, tanultak mongoltól és Bizánctól.

Ozmán idejében már nyomai láthatók kulturájuknak Jeniserben, ahol dsámikat, fürdőket építtet a szultán. Ezek az épületek durvák, nehézkesek, de — semmi másnak nem utánzatai. Orchán lázas sietséggel folytatja atyja építőtevékenységét és török feljegyzések szerint több mint 300 épületet építtet: dsámit, iskolákat, fürdőt, népkonyhákat, kórházakat. De megszervezi birodalma közigazgatását, rendes állami hivatalokat állít, pénzt veret és katonaságát fizeti.

És elsőül lép Európa földjére mint, Bizánc császárjának: Kantakuzénus VI. Jánosnak szövetségese és — veje.

Bizáncnak pedig egyre fogy a levegője. 1355-ban elesik a Dardanellák szorosa és Gallipoli, nyomában a Márvány-tenger partja Rodostóig, azután egy rohamban a trákiai félsziget a Marica alsó folyásáig és Moesia egy része Csorluig. 1357-ben Constantinopolis három oldalról körül van kerítve. A kipusztított, elnéptelenedő vidékre pedig lassanként beszűrődik a törökség.

I. Murad szultán 1361-ben Adrianopolist foglalja el, azután Philippopolist. Ekkor az ozmán birodalom az európai hatalmak sorába lép és a körülzárt Constantinopolis sorsa nem lehetett kétséges, ha a keresztény Európa kegyelmet nem ad és ki nem szabadítja az acélgyűrűből, melyet az ozmán fegyverek vontak köréje.

Constantinopolis fénye gyengül, a város pusztul, a lakósság száma apad, pénz nincsen és a császár a templomok szent edényeit olvasztja be, hogy katonái zsoldját fizethesse és népe

számára gabonát vásárolhasson. De nő és ragyog Brussza és épülni kezd Edirne : kupolák csillognak a ragyogó napban és paloták meg kertek támadnak máról-holnapra ; keletről ömlik selyem és arany, özönlenek kelet híres mesteremberei, építői, ötvösei, fegyverkészítői, szíjgyártói, zománcégetői, szépírói, illuminátorai, hogy helyükbe európai rabszolgák vándoroljanak Kisázsia ismeretlen hegyei közé.

Constantinopolisban templomok dőlnek össze, kolostorok maradnak üresen, de Eszkisehirben, Angorában, Ismidben, Brusszában dsámik, türbék, kutak, iskolák épülnek, keletről jön orvos, tanító, pap, az Olimpus oldalán kolostorok és barlangok dervisekkel telnek meg és a kaszárnyák katonákkal.

És megkezdődik a nemzeti kulturák betetőzésének munkája is : a nemzeti művészet kialakulása.

I. Murad az első, aki Bizánc helyett kelet híres építészeinek mecénása lesz és török szolgálatba állítja kelet művészetét. Dsámija még bizánci hatások alatt épült, építője görög ember. De korának építő munkálkodása nem Bizánc kopirozása, nem másolja Constantinopolis művészi emlékeit, de merít abból a forrásból, melyből Constantinopolis is merített, hogy megteremthesse a maga külön művészetét. És kelet művészei, amiképpen egykor Bizánc ízléséhez alkalmazkodtak, úgy alkalmazkodnak idővel Ozmán utódainak ízléséhez. De a Bizánc művészetétől való függetlenséget bizonyítja a világhírű keramiai gyár alapítása Isznikben I. Murad idején, hol a mongolok által Chinából nyugatra hozott és Perzsiában meghonosított zománcos csempeipar válik török iparművészetté, mely méltón helyettesítette a bizánci márvány-burkolást és arany-mozaikot.

Ezt a gyönyörű külső és belső építést majdnem derékban töri ketté Timur-lenk (a sánta Timur) mongoljainak rettentő rohama.

A szultán, Bajazid jilderim (a villám), 1396-ban éppen Constantinopolist ostromolja és bár elfoglalni nem tudja, de kikényszeríti, hogy a városban lakó törökök részére mecsetet

építhessen, imámot tarthasson és a mohammedán lakósok egymás közötti perlekedéseinek elintézésére kádit rendelhessen, valamint a város falain kívül egy türkmen telepet létesíthessen, amikor híre jön, hogy Timur kán kisázsiai birodalmába tört.

A szultán rögtön hazasiet, összeszedi minden erejét és 1402-ben Angora mellett harcot áll a mongolokkal. De hadait letiporják, maga Bajazid foglyul esik és ekkor úgy látszott, hogy Ozmán nemzetének épülete mindörökre összeomlik.

De bebizonyult, hogy a nomád nép begyökeresedett már és ha törzsét levágta is a hatalmas mongol favágó, a gyökér újra kisarjadt.

1403-ban a fogságban hal meg Bajazid és 1405-ben Timur is meghal. Bajazid fiai között polgárháború üt ki és 10 esztendeig tart a trónért való testvérgyilkolás; míg végül I. Mehemet kerül ki győztesként és testvérei halála után ő lesz az összes ozmánok uralkodója.

Ha volt idő, úgy ez 1403—1413 között volt, amikor Európa leszámolhatott volna a törökkel egyszersmindenkorra. De legalább Európából kiűzhette volna őket örök időkre. De e 10 esztendő alatt a török Európában elfoglalt földjéből egy talpalatnyit sem vesztett, leigázott népei hűen kitartottak mellette, sőt török seregek száguldották Ausztria gazdag, törököt még nem látott tartományait ez időben.

Bizánc sorsa megpecsételtetett tehát: Európa kegyelmet nem adott.

Az ozmán birodalom pedig épül tovább: a török kultura félbenmaradt épületének falai rohamosan emelkednek.

Még a polgárháború alatt is, sőt éppen akkor, Szulejmán európai országában szólalnak meg első ízben az ozmán-török költők török nyelven. Niaszi, Szulejmán, Cselebi, Achmed nevét ismeri már az ozmán irodalomtörténet és híres orvosi munkát ír Hadsi-pasa. Ezidőben épül fel Gallipoliban egy kollegium is.

I. Mehemet idejében pedig első virágzását éri az ozmán kultura. Edirnében, Brusszában épülnek a nagy dsámik, köztük

a világhíres Jesil-dsámi, mely páratlan a maga csudálatos színpompájában, továbbá a Bajazid-dsámi, mely típusa lett a brusszai többi templomnak és az Ulu-dsámi. Türbék épülnek a templomok mellett és a temetőben és a város kulturépületekkel telik meg.

Ez az építkezés már teljesen független akár a szelcsukművészettől, akár Bizánctól, ez már ozmán művészet, bár még annak teljes kifejlesztése csak az igazi főváros, az annyira óhajtott Constantinopolis elfoglalása után következik be.

I. Mehemet után fia, II. Murad folytatja a birodalom kiépítését és előkészíti, megérleli a gyümölcsöt, melyet fia, II. Mehemet szakaszt le : Constantinopolis elfoglalását 1453-ban.

7. kép A szultán thugrája.

II.

Az ozmán-török dsámi.

A művészettörténet általában azt vallja, hogy ozmán-török egyéni művészet (készakarva nem használom a «stílus» szót) nem volt addig, amíg Constantinopolis elfoglalásával nem kapta meg a törökség a városban azt az alapot, melyre a maga művészetét felépíthette.

A valóság ezzel szemben az, hogy amikor az ozmán-törökség a történelem színpadán, mint önálló nemzet jelenik meg, akkor már Előázsia művészi tevékenységének legfontosabb része is, az architektura, török kézben volt.

Az izlám kultura megteremtői és első kiépítői az arabok voltak. Az ő tudásuk és ízlésük irányította a művészetet is természetesen: ők teremtik meg istentiszteletük első épülettípusát: az ú. n. oszlopos dsámit.

Később a művészi vezetést minden téren az őskulturájú Irán veszi át és megteremti az udvaros-dsámitípust, mely különösen déli és keleti Perzsiában ma is a leggyakoribb templomforma. De iparművészet és szépirodalom is Irán szellemi vezetése alá kerül és csak az exakt tudományok maradnak az izlám szülőföldjén, Arábiában.

De már igen-igen korai időkben megjelenik az izlámita világ északi és északkeleti területein egy újabb építő-szerkezet: a zárt épület kupolával fedve. A Kaukázus déli lejtőin és Chorasanban megépülnek a kupolás monumentális sírtornyok és a XII—XIII. században már nyugati Perzsiában, Azerbeidsánban is mind több és több ilyen emléket találunk.

És ha ezek eredetét keressük, úgy mindig ural-altaji népekre

bukkanunk. Szelcsukok, mongolok építik ezeket a monumentumokat.

A kupolás sírtorony bevándorol és polgárjogot kap Iránban is, de ott tovább nem fejlődik mindaddig, míg Irán a mongol dinasztiák keze alá nem kerül, tehát turáni vezetés alá és hatalmas lendülettel akkor fejlődik megint, amikor a keleti szelcsuk birodalom főállama éppen Perzsia lesz.

A timuridák Samarkandban és Bocharában fejlesztik és variálják tovább a kupolát ; a mamelukok Egyiptomba viszik át.

*

A műtörténet eddig való megállapításai jövőben igen sokban módosítandók lesznek.

Mert amiképen már-már megdőlt az a tudat, hogy Bizánc stílusának alapja a klasszikusból kiválasztott és fejlődött ó-keresztény stílus és kivilágosodik, hogy Bizanc, de a nyugati kereszténység középkori stílusának alapjait és szellemét is Előázsia fejlett építőiparában és gondolkozásmódjában nyomról-nyomra nyomozhatjuk ; hogy továbbá Bizánc architekturájának főszerkezetét, a kupolát, valamint a középkori nyugati templomok főszerkezeti elemét, a keresztboltozatot és az összeállítást : a centrális kupolaépületet, illetőleg az oszlopos, hosszhajós bazilikát nem Róma adta, sőt nem is közvetítette, hanem Ázsia teremtette és adta közvetlenül Európának, úgy fog megdőlni az a műtörténeti megállapítás is, mely az izlám által egyesített három nagy népfaj közül a törököknek kulturképességét letagadva a művészi munkálkodás minden eredményét az iráni perzsák javára írja.

Anélkül, hogy ebből messzebbmenő következtetéseket akarnék levonni, megállapítható ma már, hogy az ázsiai centrális kupolaépület keletkezése és fejlődése szorosan és elválaszthatatlanul összefügg a turáni népek fellépésével és Előázsiában való elhelyezkedésével.

De megállapíthatjuk továbbá azt is, hogy Előázsia iparművészeti munkálkodásának igazi iniciálója és irányítója is Turán volt és Irán csak a maga ízlését és technikai készségét adta a turáni, vagy Turán által közvetített anyaghoz. Bizonyosan tudjuk, hogy az ú. n. perzsa miniaturefestés és rajz Khínából került ide nyugatra és tudjuk, hogy mongolok hozták és közvetítették, tehát nem kerül közvetlenül Perzsiába, de Indiába sem. Viszont csudálatosképpen a híres és tipikus festőiskolák Szamarkandban, Bocharában, Heratban, Sivaszban, Chorasanban keletkeznek és virágoznak fel éppen a Timuridák fénykorában, tehát mongol időben és Perzsiának akkor, de ma is kifejezetten turáni fajú népek által lakott területein. Éppen így tudjuk a fayenceról, hogy igazi hazája Khína volt (a török a fayenceot ma is «csinili»-nek : «kínai»-nak nevezi) és szintén a mongolok közvetítésével kerül első ízben nyugatra, Perzsiába.

És végül tudjuk, hogy a kelet legtipikusabb és Európában leginkább ismert és becsült iparművészeti produktuma, a szőnyeg, még ha az átlagos európai «perzsá»-nak nevezi is, specifikusan és kétségtelenül e pusztalakó, sátorozó nomádok népművészetének produktuma és kifejlesztése is török népek eredménye, Iránnak ebben igen-igen kis része van.

Egyelőre nem akarok e megjegyzéseimből és általuk döntő fontosságú következtetéseket levonni, de kötelességemnek tartom feljegyezni ezeket a ma már általánosan tudott, de általánosan el nem ismert valóságokat, melyek ma még ellenkeznek Előázsia műtörténetének és kulturtörténetének kizárólagosan indogermán tudomány és kutatás által való megállapításaival. És szükségesnek tartom, különösen a mi magyar szempontunkból, hogy amiképpen ma már az európai műtörténetkutatás is igyekszik szabadulni azoktól a béklyóktól, melyekkel a görög-római kulturára épített sokszázados nevelésünk akadályozta szabad mozgásunkat és korlátozta látásunkat, úgy igyekezzünk szabadulni éppen mi, turáni magyarok, abból a hálóból, melylyel a turáni népek kulturáját az egyoldalú és elfogult európai

tudomány és soviniszta gondolkozásmód bekerítette és fogva tartja.

*

Az ozmán-törökség tehát örökségképpen hozta magával a kupolát, illetve a centrális építkezési gondolatot. És első szultánjai idejében a brusszai dsámikban, de különösen az 1392-ben Isnikben épült Jesil-dsámiban megállapítja azt a templomtípust, mely elüt az izlám eddig használt templomaitól úgy belső, mint külső kiképzésében. Ennek az építészeti gondolatnak csak középpontja a kupolás zárt épület, az előépített udvarral, a tipikusan török hengeres minárékkal, de szerves és elmaradhatatlan alkotórésze lesz a dsáminak (a nagy pénteki, vagy állami mecsetnek) az épület mögötti sírkert a türbékkel, az egész komplexumot körülövező tér, melyet kulturépületek szegnek be.

Az erre való törekvés a törökségben határozott; ebben soha meg nem ingadozik, ettől semmi el nem téríti, sem Perzsiának az ozmánok által mindig, sőt túlságos mértékben elismert kulturfölénye, sem Bizáncnak közvetlen (és valóban konstatálható) erős hatása, sem Kisázsia ősi kulturája, avagy a sziriai tengerpartnak, vagy Mesopotámiának fejlett architekturája, még kevésbbé Arménia problematikus önállóságú és értékű templomépítészete. Mindebből kiválaszt magának valamit, mindegyiktől tanul, de csak azt, amit a maga monumentális architekturai alapgondolatának tökéletesítésére felhasználhat.

*

23 esztendős volt Mehemet és három éve szultán, amikor 1453-ban, május 29-én bevonul Constantinopolisba. Virágfakasztó májusban, amikor ez a város a legszebb, amikor csudásan bódító, édes keleti illatokat hoz a szél a városba és süt a nap olyan ragyogóan tisztán, ahogyan csak ebben a városban tud.

Amikor már az utolsó császár elesett és a védőcsapatok elfutottak és a városban elcsendesedett az utcai harc; amikor már az ellentállásra buzdító fegyveres papokat is felkoncolták és a templomokat az odamenekült lakósoktól megtisztították, fényes délben, lóháton, a nagyvezir és beglerbégek, pasák és janicsár-aga, meg válogatott testőrsége élén vonul a városba II. Mehemet, a hódító (el fatih). Egyenesen az Aja-Szofiához lovagol és ott száll csak le lováról, hogy gyalog, de kardosan lépjen a templomba, ahol a főoltárnál a molla fogadja.

A szultán megáll és szótalanul hallgatja, amint a keresztény oltárról az imám hangos szóval hirdeti az izlám hitvallást.

Utána ő maga személyesen adja ki katonáinak a parancsot, mely örök dicsősége a letagadott, megcsúfolt ozmán kulturának: «A város kincseit, aranyat, ezüstöt nektek adom mind; de az épületek az enyémek!»

Méltó volt Mehemet a városhoz, melyet elfoglalt, méltó a világ legnagyobb városépítőihez: Constantinushoz és Justinianushoz.

Az Aja-Szofiáról levereti a keresztet és kitűzeti helyébe a félholdat; mely nem, mint hibásan tudjuk, az izlám hit, de a város, Constantinopolis jelvénye volt.

És ebben a hatalmas pillanatban hódító és építő zsenije az Aja-Szofiában talán megpillantotta azt, ami a török dsámitípusból eddig hibázott, mint ahogy az Aja-Szofián kívül minden, a világon addig készült templomából is, de amit a török architektura kemény akarattal keresett eddig: a centrális belső tér monumentálitás megoládását.

Amit tehát Ázsia 900 esztendővel előbb ide álmodott, de amit 900 esztendeig nem értett meg a keresztény Európa és nem tudott használni a keresztény kultura, ezt most megtalálta újra Ázsiának ideszakadt népe, az ozmán-török és magáévá téve a gondolatot, annak méltó gazdája és továbbfejlesztője lett.

*

Az architektura mindenkori főfeladatát: a térmegoldást, Ázsia teszi lehetővé a téglának, mint építési anyagnak és a boltozatnak, mint szerkezetnek kitalálása és alkalmazása által, de Európa fejleszti azt tovább. És pedig a nyugati kereszténység a hosszhajós, oszlopos, boltozott bazilikában és Bizánc a centrális kupolatemplomban.

De míg a nyugati kereszténység nemcsak fejleszti, nemcsak megközelíti, de meg is oldja a csúcsíves templomban feladatát, addig Bizánc, mely csudálatosképpen már a VI. században megépíti az Aja-Szofiát, amellyel a kitűzött cél megoldásának küszöbéig jutott, ezt a küszöböt túl nem lépi, megtéved, visszafordul; elveti az egységesség elvét és bár a kupolát tovább is tipikusan alkalmazza, de az elveszti szerkezeti szerepét és dekorációvá válik csupán, mely a bizánci templomok egymás mellé sorakoztatott quadratikus tereit lefedi, megvilágítja és főképpen kitünő felületet ad a legfontosabb díszítő-elemnek: az aranymozaiknak elhelyezésére.

Az Aja-Szofia a VI. század architekturájának legnagyobb művészeti és technikai eredménye: megoldása az egységes, monumentális belső térnek.

A hatalmas pilléren négy boltöv; felette kupola. (6. és 8. kép) Az ívekhez kétoldalt két félkupola simul és ezekhez ismét 3—3 kisebb félkupola. Gyönyörűen átlátszó, kristálytisztán egyszerű alaprajz és felépítés; kevés és a szerkezeteket sohasem elburkoló, sőt hangsúlyozó díszítés; harmonikus szinek és zseniális világítás. Alaprajzának, íveinek, kupoláinak finoman ívelt vonalvezetése, kupolája ablakkoszorújának arányai a vonalmozgást gazdagítják, míg a mellékhajók és az emporák nyílásai, valamint a felette levő falfelületeknek ablakokkal való áttörése a fény és árnyékok artisztikus elosztása által a tiszta művészi hatást fokozza.

Minden anyag, minden szerkezet, minden szín és vonal egyetlen egy célt szolgál harmonikusan, zökkenés nélkül és hatalmas, eddig nem álmodott méretekkel, de a logikus egy-

szerűséggel összerendezett, egymást támogató, egymást kiegészítő elemek olyan rendszerével, melyben egyetlenegy részlet külön nem érvényesül, más célt nem szolgál, azonban ezt fenntartás nélkül, minden erejével: hogy támogassa, emelje, fokozza a végletekig a harmonikus egység, a monumentális nagyság gondolatának architekturában való kifejezését.

Az Aja-Szofia azonban a centrális kupolatemplom problémáját csak részben oldotta meg: a belső tér felépítésében.

Külső architekturája művészi értelemben úgyszólván nincsen. Amit belsejében olyan gyönyörűen kifejezett: a tartó, támasztó és befödő elemek logikus csoportosítását és mindennek a főcél felé való egységes törekvését, azt külsőleg igen primitiven érzékelteti. Sziluettje csak igen kevés pontról és csak távolról nézve ad jó képet, (5. kép) tömegei nyomottak, nehézkesek, a belsőt ki nem fejezik. Ha még elvesszük mellőle a négy minárét, akkor a külső kép még kellemetlenebb lesz.

... Kilenc esztendővel a város elfoglalása után készen áll az Apostol-templom helyén épült Mehemet-fátih-dsámi, az első sztambuli nagy-templom, típusa minden utóbb épült ozmántörök dsáminak. (8. és 14. kép.)

És amit az Aja-Szofia nem oldott meg, azt megoldja íme az ozmán-török dsámi: a belső térmegoldás monumentálitását az épület külsejében is tökéletesen érvényre juttatja. Nem veszi át az Aja-Szofia alaprajzának hosszhajós elrendezését, de szigorúan centrális, sőt a későbbiekbe kissé a főtengelyre merőleges irányban elnyuló alaprajz fölé építi a mintául elfogadott templom következetes logikájú belső terét és ugyanezzel a logikával, de a szerkezeti tudás tökéletes ismeretének könnyűségével és természetességével vezeti le és érzékelteti az erőműködéseket a kupolacsúcsától az alapfalakig az épület külsejében is.

A kupolanyomás ellensúlyozására nem használja primitiv módon a falazat tömegsúlyát, hanem a nyomást komponenseire bontva a kupolacsegelyek négy sarkából áttört, az egyes

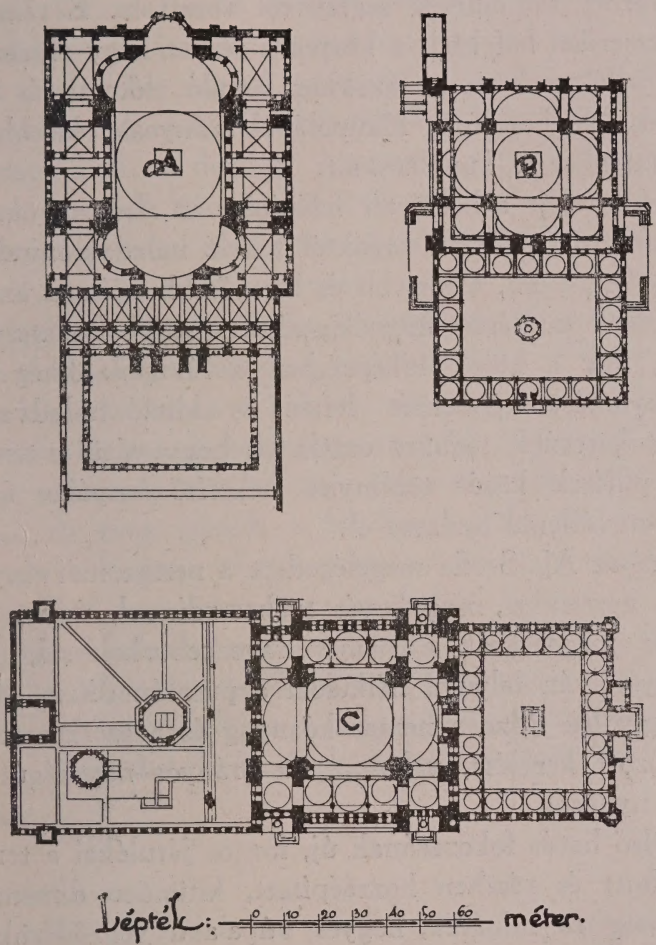

A Aja-Szofia-templom ; épült: 537 ; kupola-átmérő: 31.m
B Mehmet-Fatih-dzámi ; » : 1462 ; » » : 19.»
C Szulejmánie-dzámi ; » : 1566 ; » » : 26.»

8. kép.

szakaszokban kis kupolácskákkal fedett hengeres pillérekkel hangsúlyozott támpillérek segélyével vezeti le. E támpillérek közé egyszerűen befekteti a központi térhez négy oldalon csatlakozó mellékterek és az azokhoz simuló előterek és mellékhelyiségek fölé boruló, a főkupolánál arányosan kisebb és kisebb félkupoláit és kupolácskáit.

Miként tehát a belső tér felépítése az alsó zömök, teherbírást kifejező szerkezeti tagoktól felfelé haladva mind könnyebb és könnyebb, áttörtebb és levegősebb egészen az ablakkoszorú által csudásan megvilágosított menyboltozatszerű főkupoláig, úgy a külső kiképzésben a főkupolatömeg ferdeirányú nyomáskomponensét lefelé és kifelé haladva mind kisebb és karcsúbb tagokra osztja el, hogy végül a templomtestet a pillérek közét többnyire bekerítő árnyékos árkádok között észrevétlenül oszlassa el.

És ha az Aja-Szofia megelégedett a nemes márványtáblázattal és mozaikkal, meg kevés szobrászdísszel, úgy a dsámi belsejében megelégszik a nemes fayenceburkolással, külseje pedig úgyszólván teljesen nélkülözi a pusztán díszítő dekorációt és egyetlen dísze a nemes kőanyag és a szerkezeti tagok hangsúlyozott kezelése, valamint az arányos nagyságú és jól elosztott nyílások.

A külső hatás fokozásának új, fontos járulékai a templom mellé állított és részben hozzáépített, kitünően dimenzionált karcsú, hengeres minárék, hegyes kúpalakú végződésükkel és egy, két vagy három soros erkélyeikkel, melyek a dsámi hatalmas terpeszkedő tömegének monumentálitását a maguk finom függőleges vonalával megsokszorozzák.

A templom főbejáratát hangsúlyozza a gazdag kapuzaton kívül az eléje épített oszlopos udvar is, mely poétikus nyugalmával, ünnepélyes méltóságával előkészíti a templomba lépőt a belső tér monumentálitására, kívülről pedig a maga négyszögalaprajza, teljesen zárt és vízszintes lezárású kerítő falával, melyet apró kupolák koronáznak és melyhez a *teljesen kiépített templom-*

típusnál elől két alacsonyabb és a templomtesthez való csatlakozásnál két magasabb mináré járul, ugyancsak az egységet és monumentálitásra való törekvést hangsúlyozva.

A centrálitás szigorú keresztülvitelével a templomtestben és az udvarnak, meg a mináréknak a főbejárati oldalon való alkalmazásával a dombot koronázó monumentum nemcsak minden nézetből kifogástalan sziluettet ad, de azt is, hogy a sziluett sohasem unalmas, mert sohasem egyforma, hanem minden pontból szemlélve más és más.

Hogy az ozmán-török architektura Constantinopolisnak éppen ebben a templomában kapta meg az ő dsámi-típusának teljes kifejlesztéséhez a kulcsot, amely templom Bizánc architekturájának ma is megmagyarázatlan rejtelmessége, melyet Bizánc soha meg nem értett, soha sem másolt és amelyet csak a mai, de még inkább a közelmult idők művészethistóriája szeretett a bizánci stílus hatalmas épülete zárókövének tekinteni anélkül, hogy be tudta volna iktatni abba az élő sorozatba, mely az Apostol-templomtól Kiev és Moszkva templomaiig vezet, az bizonyítja legékesebben, hogy az ozmán-török architektura milyen önállóan a magavágta nyílegyenes utat járta mindig, amíg belső erői épek, fiatalok és meg nem fertőzöttek voltak.

III.

Sztambul.

A szultán a város elfoglalása után három napi rablást engedélyez katonáinak és annak letelte után azonnal a rendezés, szervezés és építés munkájához fog. Kihirdetteti, hogy az elmenekült lakósok visszatérhetnek a városba, visszanyerik elhagyott házaikat, bántódásuk nem történik és előbbeni szokásaik szerint élhetnek. Elrendeli, hogy a lakósság régi szokás szerint az elhalt pátriárcha helyébe újat választhasson, akinek székhelyéül az Apostol-templomot jelöli ki. A görög egyház autonom jogait biztosítja, sőt belső ügyeikben törvénykezési és bíráskodási jogokat is adományoz az egyháznak. És amikor az új pátriárcha egy év mulva az Apostol-templomot a környezet elhagyatottsága és pusztasága, meg a környék közbiztonságának hiánya miatt a Szent-Szűz templomába (Fethiedsámi) óhajtja átköltöztetni, készséggel beleegyezik ebbe. Egyúttal megkezdi a város újjáépítését és lakóssággal való betelepítését.

*

Hogy a városnak ezt a harmadszori újjászületését kellő módon érzékeltethessem és Mehemet szultán városépítési munkásságát lehetőleg elfogulatlanul méltathassam, megpróbálom megrajzolni Constantinopolisnak képét, amilyen az a foglalás idején volt.

A bizánci császárság utolsó idejebeli feljegyzésekből csak pusztulásról, rablásról, tüzekről hallunk. De ebből csak általánosságban tudjuk azt meg, hogy a város képe hogyan szomo-

9. kép. Onufrius Panvivius részlettérképe 1455-ből.

rodott, satnyult, rokkant, de azt egyáltalában nem tudjuk meg, hogy miben állott ez a romlás és különösen azt nem, hogy a hódítás idején mi volt a város. Mint említettük, a bizánci császárság utolsó félszázadából egyetlen egykorú térképünk van, a Boundelmonte-féle 1420-ban készült. Azonban a török hódítás utáni első 100 esztendőből már van néhány olyan térképünk, melyeknek összevetéséből meglehetősen megállapítható főbb vonásaiban mindaz, amit akarunk.

1450 körül keletkezettnek ismerjük az Onufrius *Panvivius* állítólagosan a helyszínén rajzolt és a hippodromot és környékét ábrázoló látképét, (9. kép) 1493-ból való a Schedel-krónikának egy teljes városképe, (10. kép) valamint ugyanebből az esztendőből egy részletképe. (11. kép.)

E négy térképről, helyesebben látképről a maga teljes borzalmasságában leolvasható mindaz a pusztulás és élettelenség, szegénység és elhagyatottság, mely a XV. század közepebeli várost jellemezte.

A hippodrom, egyike a város legrégibb, leghatalmasabb és a tenger felől legszembetünőbb építkezéseinek, melyről annyit írnak a régiek, romokban hever. Homlokán ott van még egy fedett, alul pilléreken álló csarnoképületféle (valószínűleg, ahonnan a versenyszekerek indultak hajdan), de maga a hippodrom eltűnt, csak hátulsó építményének romjai meredeznek csonkán. A régi krónikások büszkeségét, a hippodrommal összeépített császári palotákat egyetlen, nagyon szerénynek feltüntetett kupolás épületecske képviseli Boundelmontenál. Ezen a környéken ezenkívül még a Szt-Lukács-templom áll, mely valamikor be volt építve a palotába, de most a romok között szabadon, árván néz maga körül.

Ellenben minden térképen erősen hangsúlyozott a mai Tekfur-szeráj, az akkori Palatium imperatoris, a császári palota kinn a Blachernon-nál, melyben a legutolsó századokban tényleg laktak a császárok. Úgy látszik, hogy ebben az erődszerű palotában, messze a város középpontjától egyrészt

nagyobb biztonságban érezték magukat, másrészt a régi, belvárosi császári paloták lakhatatlanok voltak a latinok óta, amikor nagyrészük leégett és összeomlott. Az utolsó 200 esztendő alatt pedig újat építeni nem volt miből.

A város másodlegnagyobb és az Aja-Szofia után legjobban dicsőített templomáról, az Apostol-templomról tudjuk, hogy az a foglalás idején állott még; de azt is következtethetjük, hogy igen rossz karban volt, mert hiszen a patriárcha rövid otttartózkodása után elkéredzkedik belőle. És valóban, a Boundelmonte térképén (2. kép) ez a templom igen szerény épületnek van feltüntetve, nálánál sokkal nagyobbaknak rajzolja a Szt-János (in Petra) és a Pantokrator-templomot, melyekről tudjuk, hogy a valóságban jelentéktelenebbek, de bizonyára e korban inkább használtak és jobb karban voltak. Viszont a Schedel-féle térképen az Aja-Szofián kívül mint fontos épületek, csak a Tekfur-szeráj, a Mehmet-Fatih-dsámi, azután egy ötkupolás keresztény templom (melyet eddigelé minden magyarázó az Apostol-templom képének tartott; bár tudjuk, hogy annak helyén épült a Fatih, mely kétségtelenül felismerhető a térképen mináréiról), a patriárchátus épülete (Fethie-dsámi), az Eski-szeráj (Szerankeriátus) és a Jedikule vannak feltüntetve.

A város népességének számáról és a területi népsűrűségről semmi irott adatunk nincsen. Boundelmonte és Schedel térképei sem világosítanak fel erről. Valószínű, hogy a latin császárság óta a lakósság száma rohamosan apadt. A város elpusztult, nagyrésze leégett és romokban maradt. A török körülzárolás kereskedelmét, iparát igen-igen szűk korlátok közé szorította és a szegénység lett úr a fényes városban. Kereskedőinek, iparosainak nagyrésze kivándorolt és amint a törökök egyre jobban közelítik meg a várost, a kivándorlás annál nagyobb méreteket ölt. Negativ adatunk a kivándorlásra az, hogy a városba török telepesek költöznek és a Boszporus mellett, meg a város közvetlen közelében, a Márvány-tenger partján turko-

10. kép. A Schedel-krónika teljes városképe 1493-ból.

mán telepesekről hallunk, akik valószínűleg az elhagyott házakba, birtokokba ültek be. De bizonyítékunk erre az is, hogy a város elfoglalása után Mehemet szultán kihirdetteti, hogy a városból kimenekült polgárokat, ha visszajönnének, bántódás nem éri sem személyükben, sem vallásukban, sőt bizonyos fokú autonomiát is élveznek egymás közötti és egyházukkal való ügyeikben. Mindenesetre azonban visszakapják házaikat, folytathatják bántatlanul kereskedésüket, iparukat.

Tudjuk, hogy sokan tértek vissza és Mehemet szultán

11. kép. A Schedel-krónika részlet-városképe 1493-ból.

a «Fanar» városrészben telepíti le őket úgy, hogy akinek másutt lett volna háza, azt Fanarban kárpótolja. De legtöbbjüknek ott volt háza úgyis az Arany-szarv mentén, mint a legvédettebb kikötőhelyen.

Egyáltalában a város északi partja, a dombsor és az Arany-szarv közötti terület volt a császárság utolsó évtizedeiben a város népes része ; ami élet még egyáltalában volt a városban, az itt mozgott, kereskedett, mulatott és aggódott. A város többi része a latin pusztítás és égetés és későbbi pusztulásokból

nem épült ki. A legtöbb templom ezen az északi részen maradt meg mai időkig. Maga a szultán úgy a görögök visszatelepítését, mint az új-török telepítést elsősorban a városnak ezen a részén kezdette el, viszont az idegenből hozott telepeseket: a nagyszámú szlávokat inkább a város déli oldalán telepítette le.

Ha az utcahálózatot akarnók rekonstruálni, akkor erre nézve a fenti adatok nem elegendők. Ezek a térképek az utcahálózatra nézve egyáltalában semmi adatot nem adnak. De későbbi, XVI. századbeli térképekből visszarekonstruálhatjuk, mert valószínű, hogy amint a bizánci korból ismert fősugárutak Theodosiustól mai napig, tehát másfélezer esztendeig ugyanazok maradtak, úgy a hódítás után eltelt 100 esztendő nem változtatta meg egyáltalában az utcarendszert.

A Nagy Szulejmán korából való térképeken pedig azt látjuk, hogy a három már letárgyalt főutat, illetőleg sugárutakat reájuk nagyjából merőleges irányban keresztutak metszik megfelelő távolságban. Ezek a város déli részén, hol a lejtők szelidek, meglehetősen geometriai szabályossággal voltak beoszthatók és kiépíthetők, de az északi lejtőn is, ahol pedig a part meredeken esett az Arany-szarv partjáig, sokszor kissé erőszakosan is, de keresztülvitetett ez az elv. Mai napig megmaradt ez az utcarendszer változatlanul, mert eddigelé ok a megváltoztatásra nem volt. De más úthálózat-szervezet e terep mellett el sem volt képzelhető sem akkor, sem később ben; legföllebb egy sokkal rosszabb.

A tengerparti falon belül, ahhoz nagyon közel: egy telek mélységnyi távolságban szintén főutak voltak. Ezeket a Vavassore-féle 1520-ban készült térképen (12. kép)tisztán konstatálhatjuk és a későbbieken is. Ma is megvannak természetesen, mert hiszen a tengerparthoz, kikötőhelyekhez hozzá kellett férni tudni a kapukon át és a tengeren érkező tömegárúkat kocsiúton lehetett csak könnyen és gyorsan szállítani; itt pedig kocsiút létesítésre a fizikai lehetőség megvolt.

A mellékutak nevetségesen szűkek voltak, mint tudjuk.

12 kép. Vavassore-féle térkép 1520-ból.

De viszont széles mellékutcákra szüksége nem volt a lakóságnak, mert a szekérközlekedés a főutakra szorítkozott csupán míg a meredek, kanyargós, néhol lépcsőkkel megszakított mellékutcákban csak gyalogközlekedés volt és terheket, málhákat vagy a mai hamálok ősei hurcoltak fel és le hátukon vagy szamarak, öszvérek és apró hegyi lovak. Különben ezek a meredek és szűk utcák nem Constantinopolis specialitásai de hogy más példát ne említsek, a dalmáciai parti városokba is csak a modern külvárosokban van másképpen, míg a régi részekben tökéletesen úgy van ma is, mint itt.

A főutak átlagos szélessége 15—20 méter volt, amihez hozzájött az árkádok szélessége, kb. 2·00 méter ; de ezek a méretek nem állandóak. A mellékutcák, különösen a sűrűn beépített VI., VII., VIII. és X. régiókban olyan szűkek voltak, hogy a császároknak szigorú rendeletet kellett kiadniok, mely szerint az utcaszélesség minimuma 12 láb és a zárt erkélyek, illetőleg a kiugró emelet nem tolható ki az utca felé mélyebben, mint 1—1 láb, hogy a levegőköz legalább 10 lábnyi maradhasson a szembenfekvő házak között.

Valaha a forumok körül és a főutak mentén számos palota és középület állott, melyekből azonban az utolsó császárok idejében vajmi kevés állhatott. Ha Boundelmonte térképét, vagy a többi közel egykorú térképet vizsgáljuk, akkor a számos császári, anyacsászárnői, hercegi palotából, a kormányzati és közigazgatási épületekből, a cirkuszokból, színházakból, fürdőkből, nymphaeumokból, melyeket a régiek felsorolnak a Tekfur-szerájon, egy szerény császári épületen és a hippodrom maradványain kívül semmit sem találunk. Ami bizonyítja, hogy a foglaláskor ezek nem is voltak már meg, mert hiszen viszont ami épületet jelez a Boundelmonte-térkép, az úgyszólván a mai napig majdnem kivétel nélkül meg is maradt.

A polgári lakóház-típust, tehát a bizánci utcaképet, adatok híjján rekonstruálni nem tudjuk. Az az állítása nehány műtörténésznek, hogy a *Fanar* mai régi görög házaiban egyenes

utódait láthatjuk a bizánci polgári és kereskedő házaknak, nagyon valószínűtlen és meg nem okolható. Mert ezek testvéreiről, Galata régi házairól tudjuk, mert látjuk, hogy azok genuai olasz háztípusok utódai. Egykorú épület pedig a Fanarban nem maradt.

Valószínű, hogy a hódításkori török és bizánci házak között nagy különbség nem volt, lettek légyen azok akár kő-, akár faházak. Mert hiszen az Ázsiára támaszkodó, abból élő és a keletről jövő kulturáramlatokat állandóan magába szívó város, amint egyéb művészi produkcióban, úgy a polgári házépítésben és a lakásban is Kisázsia hatása alatt állott. Hiszen tudjuk, hogy lakósságának egy része is mindig kisázsiai volt és onnan frissült, építészei pedig majdnem kizárólagosan ázsiaiak voltak. Tudjuk azt is, hogy Bizánc már a szelcsuk-törökökkel nemcsak háborúzott, de kereskedett is és török történetírók jegyzik fel, hogy a szelcsuk Ertogrul, a kurd Csalaheddin és I. Bajazid Jilderim a Konstantinápolyban lakó török, illetve mohammedán lakósok részére köt ki privilégiumokat.

Kétszáz esztendeig élt szoros szomszédságban a két ország és ugyanaz a terület: Kisázsia szolgáltatta úgy egyiknek, mint másiknak az építő anyagot, szerkezetet és mesterembert. Ez a 200 esztendős, sőt a szelcsukokat is számbavéve, sokkal idősebb szomszédság és érintkezés bizonyára nagyon közel hozta a két nép szükségleti építésének kifejezésmódját. Ne felejtsük, hogy 1364-ben elesik Edirne és Constantinopolis majdnem 100 esztendeig áll még egymagában, körülvéve minden oldalon a fiatal, hódítani akaró, mozgékony törökséggel, magában a városban is török teleppel, mecsettel, iskolával, ami a latin pusztulás utáni polgári város képét bizonyára befolyásolta, módosította és még keletibbé tette, mint annakelőtte volt úgy, hogy városképe nem igen különbözhetett Brussza vagy Edirne 1450 körüli már törökös képétől.

Egyszóval, amikor Mehemet szultán 1453-ban, május 29-én, fényes délben keresztüllovagolt a városon, akkor maga

előtt egy háromnegyedrészben elpusztult, elnéptelenedett, romvárost látott, a fényes multnak árnyékát csak ; ami pedig megvolt még, az nem lehetett idegen török szemének, de bizonyára emlékeztette őt kisázsiai városainak képére.

*

A foglalás után harmadnapon már kezdődik a berendezkedés és az újjáépítés munkája, mely a szultán egész hosszú uralkodása alatt változatlanul nagy erővel folytatódott.

Galata falait lebontatja, árkait betömeti ; de tiszteletben tartja az olasz telep kiváltságait, Bizánccal való szerződéseit, exterritoriális jogaikat respektálja és így a galatai génuaiak és velenceiek továbbra is fentarthatták kereskedelmi telepeiket, ügynökségeiket és kezükben tarthatták a középtenger kereskedelmét, mint annakelőtte. Amint a pusztuló Bizánc nem tudott velük konkurálni, úgy az izmosodó ozmán uralom sem akart.

Mint említettem, visszahívja az elmenekült görög lakosságot, de ezenfelül Szerbiából, a Peloponnesosból, Kisázsiából telepít ide illireket, görögöket, lázokat és karamániaiakat és 12 hódított város leggazdagabb polgárait Sztambulba települni kényszeríti. E telepesek közül csak a karamániai szelcsukok voltak törökfajú népek, a többiek nagyrésze szláv volt. A városfalak kijavítása, sőt nagyobbrészt újjáépítése céljából Trapezuntból, Szinopéból és Argirokasztróból 5000 kőművest telepít be családostól. Húsz esztendeig tartott ez a hatalmas munka, de 1477-ben újra büszkén, épen és erősebben, mint valaha, állottak a város bástyás falai. Ezzel kapcsolatosan megújította és megerősítette a Julianus-féle kikötőt is.

A szultán maga a Tekfur-szerájban rendezi be első szállását. Ez volt egyetlen épülete a városnak, melyben fejedelem egyáltalában lakhatott ; itt laktak Bizánc császárai is a latinok kiűzése óta.

De ez a palota szűk volt és félreeső helyen, úgyszólván a

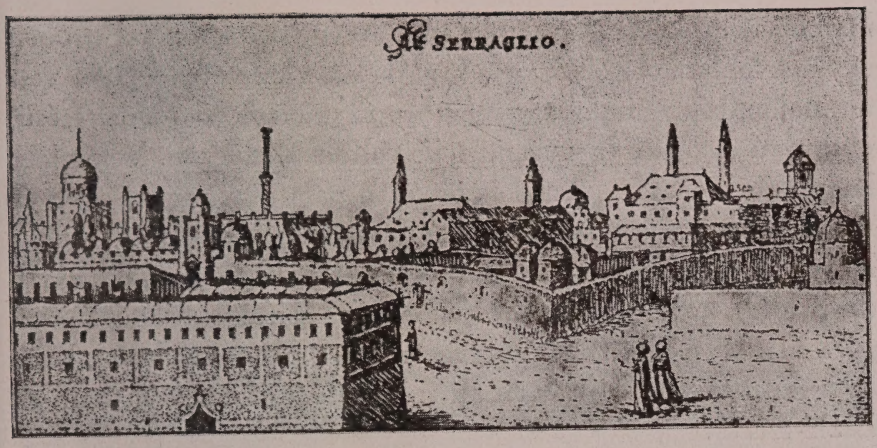

13. kép. A régi Szeráj (eszki szeráj). Dillich metszete 1550—1560-ból.

városon kívül feküdt. Mehemet szultán tehát a Forum Theodosianumon, a mai Szeraszkieratus helyén, császári palotát építtet, mely már 1520-ban, a Vavassore-féle térképen «Seraglio Vecchio,» régi szeráj nevet visel. Az egykorú görög krónikás (a hódító szultán első krónikása bizánci görög volt) így meséli ezt: «Mialatt tehát ő (Mehemet) a városba bejött és abban egy nyolc, sőt még több stadion kerületű területet kimért, megparancsolta, hogy azt, mint ahogy az udvart szokás, bekerítsék és azon belül egy palotát építsenek.» (Ducas XLII. 317.) Ezt a kerítést Vavassore és utána a többi XVI. és XVII. századbeli térképkészítő hűségesen lerajzolja. Hogy e kerítésen belül azonban mi épült és hogyan, azt a legtöbb látkép és térkép bizonytalanul, sőt bizonyosan hamisan adja, mert a legtöbb még kívülről sem látta az eszki-szerájt. Van azonban egy térképünk, az 1550—60. évek között készült Dillich-féle, melyről később bővebben megemlékezem és amely úgy látszik, a város alapos ismerete, közvetlen szemlélet alapján és szaktudással készült. Ez a térkép és az ugyancsak Dillich által a régi szerájról külön készült rajz alapján, továbbá Dillich feljegyzéseiből megállapíthatjuk, hogy a palota két kerítésgyűrűből állott, melyek azt belső és külső udvarra, illetőleg kertre osztották. A külső udvarban hatalmas,

lombos fák állottak, alattuk apróbb épületekkel; a belsőben egy nagyobb, alul kőből, felül favázból szerkesztett főépület volt a tulajdonképpeni palota, mely körül különböző rendeltetésű, nagyságú és alakú melléképületek voltak elhelyezve. Valószínű, hogy már eredetileg nem készült ez a palota az egyetlennek és véglegesnek, mert úgyszólván ezzel egyidőben a régi Akropolis helyén a ma is álló Topkapu-szerájt, akkor Jeni-szerájnak (új-palota) nevezett császári palotát is építtetni kezdi és ezt 1472-ben be is fejeztette. Megvan minden okom azt hinni, hogy az igazi reprezentáló palotának ez az utóbbi készült és nem az Eszki-szeráj.

A Topkapu-szerájt hatalmas, bástyás és tornyos falakkal kerítteti el a polgári várostól keleti szokás szerint és e bekerített, zárt területen belül, mint külön városban épülnek idők folyamán azok a csudálatos épületek, melyek az ozmán-török építés és lakásművészet egész históriáját képviselik a foglalástól úgyszólván a mai napig. 1467-ben készen van a Bab-i-humajun (császári kapu), mely a legkülső udvar főbejárata, továbbá a Sunkiár-dsámi, a Csinili-köszk (építője Kemal-ed-din) és a konyhák épületcsoportja. Valószínű, hogy Nagy Szulejmán idejéig az asszonyok az Eszki-szerájban voltak elhelyezve, mert háremépítésről ekkor hallunk először.

Ha eddig felsorolt építő- és telepítőmunkássága pusztán csak a város megerősítésére és népességének szaporítására, illetőleg hatalmának és dinasztiája szűkebb érdekeinek szolgálatában állott, úgy alább felsorolandó építőmunkássága a mohammedán egyház és az ozmán nemzeti kultura jegyében történt.

Nyolc keresztény templomot rögtön a hódítás után mecsetekké alakíttatott át és három új mecsetet építtet. Ez utóbbiak közül az elsőt, az Ejub-dsámit, a falakon kívül, az Aranyszarv partján azon a helyen, ahol Ejubnak, a próféta zászlótartójának, aki a városnak az arabok által való ostromakor a falak alatt ezen a helyen esett el, holtteste megtaláltatott. Ez a dsámiépítés tehát, akár tudatosan, akár tudattalanul, de az új főváros-

14. kép. Mehmet-Fatih-dsámi (1462).

nak eltörökösítése, illetőleg mozlim-fővárossá való átalakulása szempontjából elsőrendű cselekedete volt a hódító szultánnak, mert ezzel a keleti Rómát egy csapással az Izlám szent helyévé avatta. A dsámi mellé medreszét is építtetett. (A mai Ejub-dsámi azonban nem a Mohamed-idejebeli, mely elpusztult, hanem egy kb. XVIII. századbeli vagy még későbbi épület.)

A második templomot a janicsárok részére építtette: ez volt az Orta-dsámi, mely az Atmejdanon elhelyezett janicsár-szállással és kaszárnyával szoros kapcsolatban épült.

De leghatalmasabb építkezése volt az Apostol-templom helyén, a félig romban álló, elhagyatott templom anyagának, sőt valószínűleg alapfalainak felhasználásával készült Mehmet-fatih-dsámi (fatih=hódító) (14. kép), az a templom, mely a régebbi dsámitípust kiegészítve az Aja-Szofia tanulságaival előképe és fundamentuma az ozmán-török templom-stílusnak, de egyúttal

az izlám imaház legtökéletesebb megoldása, mert hatalmas tömeget tud befogadni egyszerre, egységes és védett térben, amit az arab oszlopos-dsámi és a perzsa udvaros-dsámi a maga hatalmas ivánjaival csak megközelített.

Ennek a feltétlenül turáni gondolatnak és akaratnak: a Mehmediének megvalósítója Kristodulos, valószínűleg ázsiai görög, aki, hogy mennyire ki tudta azt fejezni művében, amit a zseniális szultán akart, bizonyítja az, hogy 1462-ben, az építkezés befejezésekor, építészi tiszteletdíjképpen Mehemet egy utcát adományozott neki.

A templom előtti hatalmas teret nyolc medresze felépítésével foglalja keretbe; minden medresze mögé internátus épül. De a templommal kapcsolatban ezenkívül még közkonyha (imaret), kórház (hasztahane), őrültekháza, karavánszeráj, mekteb (elemi iskola) és fürdő (hamam) is épül. A dsámi belsejében pedig, külön helyiségben könyvtárt (kitabhane) alapít a szultán, udvarára kutat, kertjébe türbét a maga számára és egy másodikat édesanyja számára.

Hatalmas épületkomplexum, egész kis kulturcentrum egy ilyen nagy szultán-dsámi és környéke. Kis város, utcákkal, terekkel, kertekkel, nagy pázsitos térségekkel, fával és virággal, derült, keleti nyugalommal és méltóságos komolysággal. Eredetileg egy tőből való az ugyancsak Ázsiából nyugatra vándorolt kolostor-rendszerrel, de ennél hatalmasabb, természetesebb és szebb; emberibb és bölcsebb. Mert míg a keresztény kolostor kizárja magából az élő világot, az életet, addig ez természetesen és teljesen belekapcsolódik abba; amíg az kimegy a városból vagy a városban külön, elzárt várost képez, addig ez a városnak egy-egy középpontját adja.

Ezenkívül mind a nyolc mecsetté alakított templom mellé egy-egy medreszét építtetett; így az Aja-Szofia mellé is egyet és e templom baptiszteriumát könyvtárrá alakíttatta és könyvekkel látta el.

Még két hatalmas és a város későbbi fejlődésére nagyjelentő-

ségű építkezéséről kell megemlékeznünk. Az egyik a Besestan, a ma is meglévő nagybazár (büjük csarsi) magva, melyet a mai Bajezit-tér és az Aranyszarv közötti lejtőn építtet fel. Ezzel meghatározza a főváros kereskedelmi negyedének helyét. Másik a vízvezeték kijavítása, illetőleg újjáépítése és kiegészítése, mellyel a lakosság legfontosabb szociális szükségletét, az egészségügyet szolgálta.

30 esztendeig uralkodott Mehemet, a hódító és ebből 27 esztendeig volt kezében a város : Sztambul. És amikor 52 esztendős korában meghalt, azzal a tudattal hunyhatta le szemét minden idők egyik leghatalmasabb eszű, akaratú és sikerű uralkodója, hogy sikerült a régi romokon új életet fakasztania, sikerült egy ezer esztendős, ragyogó multú, példátlan kulturájú világváros leromlott, porladó, elpusztult alapjait olyan új alapokkal megerősítenie, melyekre utódai az ő példája nyomán felépíthették az elmult Constantinopolis helyett az új Sztambult, az elmult keleti világváros helyett a még keletibb világvárost, a «fényesség kapuját».

*

100 esztendő alatt az ozmán-török birodalom a világ leghatalmasabb birodalmává növi ki magát és külső hatalmának növekedésével lépést tart kulturájának fejlődése, melynek élő kifejezése : Sztambul.

Amint Constantinopolis a keleti keresztény kultusz és kultura fővárosa volt, úgy Sztambul, mint a kalifátus székhelye, az izlám világ középpontja és az izlám kultura fokusa, mely fénykorában az ősi kulturájú Perzsiát is homályba borítja.

Mehemet utódai, II. Bajazid és Szelim után Nagy Szulejmán, a törvényhozó (el kanun) szultán 40 esztendei uralkodása az ozmán-törökséget a hatalom és kultura olyan fokára emelte, amelyen megállani nem tudott, tehát természetesen vissza kellett esnie. A birodalom határai Indiától Pozsonyig és Abesszíniától meg a Perzsa-öböltől Lengyelországig nőttek meg és a Földközi-

tengeren az ozmán lobogó az úr. Az ő uralkodása alatt, az ő szolgálatában él és az ő pártfogásával fejlődhetett ki az akkori világ legnagyobb építésze és minden építészzsenik egyik legnagyobbika: Szinán-hodsa, aki egyszerű albán-görög janicsárból lesz az edirnei Szelimie-dsámi és a sztambuli Szulejmanie-dsámi alkotója.

És neki mutatja be költeményeit először az ozmán-törökség máig legnagyobb nemzeti költője, a török nyelvnek talán legnagyobb mestere : Abdul-Baki.

Mintahogyan valamikor Constantinus volt a város alapítója és Justinianus a nagy mű befejezője, úgy viszonylik egymáshoz hódító Mehemet, a városalapító, törvényhozó nagy Szulejmánhoz. Szinte kedvem volna a hasonlóságot, illetőleg a párhuzamot egyes dolgaikban megvilágítani, de legfeltünőbb Justinianus és Szulejmán tetteinek hasonlósága a törvényhozás terén : mindkettőnek nevével örök időkre összenőtt a polgári törvénykönyv megteremtése. Az építőművészet históriája pedig, ahogy Justinianus nevével kell hogy együtt emlegesse az Aja-Szofiát, úgy Szulejmán nevével együtt a Szulejmaniet.

A nagy szultán éles esze, szerencsés ösztöne rendkívül sokoldalú munkássága minden részletéhez megtalálja a megfelelő embert. Amint az egyszerű janicsárban és később katonai mérnökben, Szinánban találta meg szultán-dsámija építészét és Bakiban nemzete poétáját, úgy keresi és találja meg a bosnyák Szokoli Mehemetben állama legmegbízhatóbb és legélesebb eszű nagyvezérét, Ebuszund-el-Amadi-ban törvényalkotási eszméinek megvalósítóját és végül korának históríkusát : Dselálzade-ban. Ezek csak a legnagyobbak, de ezeken kívül egész serege a többékevésbé kiváló elméknek gyűl udvara köré és ő mindeniket biztatja, segíti, munkával látja el és jutalmazza.

Amilyen alapos hozzáértéssel és helyes érzékkel szervezteti meg állama törvényhozását, szervezi újjá katonaságát és a közigazgatást és hozza rendbe az ország pénzügyeit, olyan tudással és érzéssel munkáltatja és munkálja maga is nemzete kulturáját, legnagyobb fontosságot tulajdonítván fővárosa teljes kiépítésé-

15. kép. Bajazid-dsámi.

nek és kulturintézményekkel való tökéletes felszerelésének, hogy birodalma legtávolabbi szeglete is innen kaphasson szellemi munkaerőt és benne lássa az izlám város-ideálját. És bár Sztambulnak hatalmas konkurrensekkel is kellett megküzdenie Tebriszben, Iszpahanban, Bagdadban, Damaszkusban, Kairóban, de győzelmet aratott végül — a kultura fegyvereivel.

Még II. Bajazid építteti a város második nagytemplomát, a Bajazid-dsámit, a 3-ik dombon, a szeráj mellett a hozzátartozó medreszével és népkonyhával (15. kép) és a Scheik-Semreddin-Bochari-mecsetet és kolostort («mesdsid» és «tekke»), ugyancsak ő iratjameg a török nemzet történetét Nesrivel, a török történetírás atyjával. Szelim szultán tovább folytatja Bajazid művét.

Bajazid és Szelim uralkodása szerencsés átmeneti ideje volt Sztambul életének és méltó előkészítője a nagy Szulejmán és közvetlen utódai idejében bekövetkezett hatalmas fellendülésnek.

1520-ban lép trónra Szulejmán (akit mi tévesen II. Szulejmánnak nevezünk, de a török történetírás mint «elsőt» ismeri) és 1565-ben Szigetvárnál hal meg. Ő jelenti nekünk magyaroknak a török uralom kezdetét Magyarországon, kezdetét kimondhatatlan szenvedéseknek, állandó élethalál-harcnak ; históriánk legszomorúbb lapjai az ő nevével kezdődnek. De jelenti egyúttal a magyar lovagkor kezdetét is, nemzeti önérzetünk kialakulását, faji öntudatunk megszületését, kezdetét magyarságunkért folytatott szabadságharcainknak a Habsburgok ellen, jelenti a magyar nyelv és nemzeti kultura megszületését, jelenti a lelkiismereti szabadság kodifikálásának idejét. Jelenti a szultán hatalma alá a nyugati ellenség elől menekülő Erdélynek, mint külön magyar világnak megteremtését és még sok-sok mindent, ami nekünk drága és örök kincsünk, örök erőforrásunk és fájó emlékünk, hogy miattuk nem tudok egészen elfogulatlanul látni és pártatlanul ítélni, de nem tudom nem látni mindazt, ami mindig feltámad bennem törvényhozó nagy Szulejmán kán nevével együtt.

Nem tudok úgy ítélni, mint ahogyan az eddig való história és művészettörténet ítéli meg az ozmánságot és vele együtt kulturáját és ebben a fővárost : Sztambult. Nem tudom benne a barbárságot, kulturák ellenségét látni, ami nem igaz, nem tudom elítélni csak azért, mert hatalmával, erejével és eszével megzavarta hosszú időre Európa kis játékait ; nem tudok és nem akarok benne ellenséget látni, amikor az ő segélyével, az ő turáni segítségükkel tarthattuk meg mi magyarok turáni külön mivoltunkat a reánk éhes germánság örök támadásai ellenére. És alkotmányszegő, nemzettipró, fajunkat gyűlölő királyaink által üldözött nagy embereink, elbukott szabadságharcainkból megmenekedett nemzeti vezéreink mindig Sztambulban kerestek és találtak oltalmat, erőt és segedelmet új harcokra, de leginkább biztos menedéket János király óta Kossuth Lajosig.

Ez jut eszembe most, hogy a nagy Szulejmánról, mint városépítőről akarok megemlékezni és a városról, melyet az ő

hatalmas építő és szervező munkája emelt újra a világ legnagyobb és legszebb városává és a turáni kultura és turáni építőművészeti királyi anyjává.

Hogy mennyire alapos és lelkiismeretes építő és szervező volt, azt leginkább a város egyik, különösen egészségi szempontból legfontosabb problémájának, a vízellátásnak teljes megoldása bizonyítja.

Nekünk, hűvös ég alatt élő embereknek a kenyér jelenti az életet ; a mi népünk azt mondja a gabonára : Élet! Másképpen van ez ott, a forrón tűző keleti nap alatt. Ott az Élet : a *víz*.

A város épülésével, a lakosság szaporodásával eddig is sok gondot okozott a polgárságnak vízzel való ellátása, amihez hozzájárult a folyton szaporodó mecsetek és dsámik mosakodó kútjainak vízzel való ellátása. De idők multával a régi bizánci vízvezetéki művek is vénültek, romlottak és mind kevesebb és kevesebb vizet szolgáltattak.

Már II. Mehemet szultánnak volt rá gondja, hogy a Hadrianus és Constantinus által épített és Justinianus meg Valens által restaurált vízvezetékeket és víztartókat, valamint a Komnenos Andronikus által épített víztornyot és víztartót kiegészítve a Kavasz-köjben és Khalkali-ban épített víztartóval, melyek Valeos aquaduktját táplálták vizeikkel. Ehhez vezettette a turudsköj-i majorság vizeit és magát az aquaeduktot megjavíttatta. Ez az alapos restaurálás még jó ideig kielégítette volna valamiképpen a város szükségletét, ha 1563-ban egy rettenetes, 24 óráig tartó fellegszakadás nem tette volna semmivé a hódító szultán minden ezirányú alkotását.

Szulejmán szultán aztán alaposan segített a bajokon és hatalmas arányú munkájával úgyszólván a mai napig biztosította a város vízzel való ellátását. Helyreállítja a bizánci vízvezetékeket, helyenként teljesen újjáépítvén azokat és újra felépítteti és kiegészíti a Mehemet szultán által épített vízműveket is, újabb források vizét vezetvén még azokhoz. Ezt a hatalmas munkát Szinán hodsa tervei szerint készíttette el és

török források szerint Egyptomból is hozatott e célból szakképzett munkaerőket.

Nem említvén a birodalom minden fontosabb részén épített és fenntartott hatalmas utakat és hidakat, csak azt említem itt meg, hogy a fővároshoz vezető legfőbb közlekedési utakat — főképpen persze a sztratégiai utakat — kijavíttatja és Szinán a Melas és Athisas folyócskák torkolatánál Justinianus császár által épített, de később összeomlott és fahíddal pótolt híd helyébe egy, még mai napig álló és használt kőhidat épít.

Fővárosában állandóan építkezett és példáját természetesen követték országnagyjai és a gazdag polgárság.

1550-ben teszi le leghatalmasabb építkezésének, a Szulejmanie-dsáminak alapkövét és hat év mulva készen áll az ozmántörök építőművészet egyik legszebb alkotása, Szinánnak másodlegjobb munkája, Sztambul büszkesége. (16. kép.) Egész városrészt foglal magában a hozzátartozó épületekkel, melyek a hatalmas kőkerítéssel körülvett előudvaros és temetőkertes dsámit kerítik egy, a kerítésen kívül elterülő tér körül elhelyezve. Sorban következnek : az elemi iskola (mekteb), négy medresze, egy auditorium a Korán magyarázása számára (Darul-hadisz), egy másik auditorium a Korán olvasására (darul-kirajet). Egy orvosi iskola (medreszi tibb), kórház (hasztahane), közkonyha (imaret), karavanszeráj, könyvtár (kitabhane), kútház (szebil hane), egy idegenek számára való szálló (tav-hane) és egy fürdő (hamam).

E szultán-dsámin kívül építtetett egy dsámit atyja, Szelim nevére (Szelimie), egyet fiai részére (Sahzáde-dsámi), egyet kedvenc felesége, a cselszövő orosz asszony, Roxeláne részére (Hasszeki-szultána-dsámi), egyet leánya részére (Mirimah-dsámi). A Hasszeki-szultána-dsámihoz iskolát, medreszét, szegényházat és őrültekházát is építtetett. A Mirimah mellé medreszét, fürdőt és piacot csatolt.

Az 1544-ik esztendőben kigyulladt az Eszki-szeráj és porig égnek a nagyrészt fából való épületek. Ha ez a szeráj csak az asszonyok palotája is volt már ekkor csupán, Szulejmán építő-

16. kép. Szulejmanie-dsámi (1556).

kedve és pompában, kényelemben való gyönyörűsége mégis gondjába vette és a Szulejmánie építésével kapcsolatban a szerájt is újjáépíti, viszont területe egy részét a dsámihoz csatolta, amennyiben a medreszék egy része, a kórház és a karaván-szeráj (Dillich adatai) már a régi szeráj területén épültek. Gillius szerint a régi szeráj területe eredetileg 6000 lépés volt, de a Szulejmánie-dsámi építése után ez a terület felényire apadt.

De viszont azt hiszem, hogy joggal következtetem azt is, hogy e szerájtűz volt közvetlen oka annak, hogy a szultán a Top-kapu-szeráj háremépületeit felépíttette.

A fővárosnak Szulejmán korában való állapotáról, illetőleg XVI. századbeli városképéről minden beszédnél jobban tájékoztatnak azok a térképek és látképek, melyek azidőben a városról készültek.

E korból eddigelé négy térképet ismerek, melyek közül kettő :

a Vavassore-féle 1520-ban készült és az ú. n. velencei 1574 körül készült térkép (17. kép) tulajdonképpen egynek tekinthető, mert ez utóbbi az előbbinek pusztán másolata ; de mindkettő igen használható és mindenesetre hozzáértő ember keze alól került ki ; harmadik térképünk a Dillich-féle 1556 körül készülhetett (18. kép) és az előbbiek kiegészítésével a leghasználhatóbb és legértékesebb talán. Végül Szulejmán korából van keltezve, de valószínűleg a XVII. század második negyedében készült egy igen érdekes török térképe a városnak : a Hadsi Mehemet Piri Reisz «Tengerek könyvé»-nek berlini kéziratában (kiadta Oberhummer id. művében). E térképen (20. kép) a városkép igen érdekes, a félsziget körvonalai pedig minden eddigi térképnél helyesebbek, az egyes főépületeknek, egymáshoz való és égtájak szerinti fekvése feltétlenül pontos, maguk a főépületek felismerhetők magyarázat nélkül, de a Topkapu-szeráj, a Jedikule és az arzenális épületei csupán itt helyesek, ami valószínűleg annak következménye, hogy ez épületekbe az európai térképrajzolók soha se jutottak be, míg a török bejutott és így szemlélet alapján készíthette el ezek képét. Az utcahálózatról egyáltalában nem tájékoztat, viszont érzékelteti az építésmodor különböző voltát Sztambul, Üszküdar és Galatában. Művészi szempontból (eredetileg színes térkép) feltétlenül a legérdekesebb minden Sztambult ábrázoló térképünk között.

Ugyancsak Szulejmán korában készült a városnak két nagy látképe is ; mindkettő a pérai oldalról nézve adja a városképet, tehát az Aranyszarv felé eső oldalt : egyik a Lorichs-féle, 1559-ben készült hatalmas művészi rajz (ma a leideni egyetemen), másik a Dillich által készített látkép, (19.kép) aki alapul a Lorichs-félét vette ugyan, de nem másolta ezt egyszerűen le, hanem a helyszínén való megfigyeléseivel és összehasonlításaival és egyes, a természet után készült részletrajzaival kiegészítve azt, készítette el a magáét.

E térképek és látképek alapján, a mai városkép (26. kép) által kiegészítve, elénk tárul az a felséges képe Sztambulnak, melyet Szulejmán és közvetlen utódai korában kapott és amelynek halványabb, néhol már hiányos, sokhelyütt elrontott mása ma

17. kép. Az ú. n. velencei térkép (1574 körül).

is a világ legszebb városává teszik Sztambult. A még ma is monumentális szépségű és romlott voltukban is impozáns szárazföldi városfalak akkor teljes épségükben állottak. A *Blachernon* (44),* a *Tekfur*-szeráj (41) gyönyörű épülete (Szulejmán elefántistállója volt akkor) és az ú. n. *Ciprus-kert* (43) (ma Angelusz Izsák tornya) még épek. Hat kapu vezet ki a városból: *Egri-kapu* (A), *Edirne-kapu* (B), *Top-kapu* (C), *Neoporta* (D), *Silivri-kapu* (E), *Jedikule-kapuszi* (F) és ott, ahol a fal a Márványtengerhez ér, teljes nagyságában áll a régi Pentapürgon helyén épült *Jedikule*, a héttorony erőssége mely állami börtönképpen szolgált. A Jedikule falain belül azonban sem Dillich, sem a többi európai térképrajzoló nem járhatott, mert az ott feltüntetett hatalmas kupolás épület nem volt ott soha, mint ezt török forrásokból ma már tudjuk.

A városfalakon kívül, az Aranyszarv partján látunk egy kupolás épületet, ez az 1540-ben elhalt *Mukejeddin-Sirek türbéje*, tehát Szulejmán-kori építkezés (48); tovább ugyancsak a parton van az *Ejub-dsámi* (51).

A Tekfur-szeráj feletti és (40) számmal jelzett épületcsoport a *Kahrie-dsámi*-nak felelne meg; Dillich *Almaratro*-nak nevezi, aminek Oberhummer szerint «kórház» a jelentése.

A város déli részén hatalmas, bástyás falakkal körülkerített területet látunk, a kerítésen belül nagy fák között magasfalú kupolás épületet és egy külön elkerített helyen egyéb épületeket. A térkép ezt a telepet *Mocsia* néven nevezi, tehát itt állott a bizánci *Szent Mokios*-templom. A mai *Csukur-bosztan*-nak felel meg ez a terület, de az épületekből ma semmi sincsen meg.

A Ciprus-kert felett látjuk az (L)-lel jelzett épületcsoportot, a görög pátriárkátust, a mai *Fethie-dsámit* (a bizánci Pammakaristos-templom), mely 1591-ig volt a patriárkátus székesegyháza.

* A zárjelben levő számok Dillich térképének, ill. madártávlatának számai. Egyáltalában a város Szulejmankori topografiáját Dillich térképe szerint adom Gurlitt nyomán, egyes kiegészítéseket veszek csak máshonnan.

18. kép. Dillich-térképe (1556).

19. kép. Sztanbul látképe Galata felől (XVII. századbeli rajz a Dillich-rajza nyomán).

20. kép. Hadsi-Mehemet-Piri-Reisz térképe (XVII. század).

A régi szerájt (26) Dillich külön is adja egy fametszetében, (13. kép) de térképén is igen pontosnak látszó helyszínrajzot ad és róla való feljegyzéseiből kitünik, hogy ezt erősen megnézte: «két kapuja van, de csak egyet használnak. Belül sok házat látunk, melyek mindenike a maga külön helyiségeivel, kamráival és konyháival a többitől el van különítve. Az említett tűz után Szulejmán sokkal pompásabbra építette, mint régen volt . . .» De ez a pompás ujjáépítés inkább a Szulejmániére és a hozzátartozó épületekre vonatkozik, mert ugyancsak Dillich ezt is megjegyzi: «azután szép templomot, kórházat, vendéglőt építtetett, melyben (t. i. a templomban) 1566-ban az ő holttestét is eltemették». Ami kétségtelenül nem a szerájra, de a Szulejmániéra vonatkozik és a szultán türbéjére.

A térképen a Szulejmánie és a mellette levő szeráj, mely egy csoportban és az egész komplexum fallal körülvéve ábrázoltatott, igen tisztán, érthetően látszik. Külön tün-

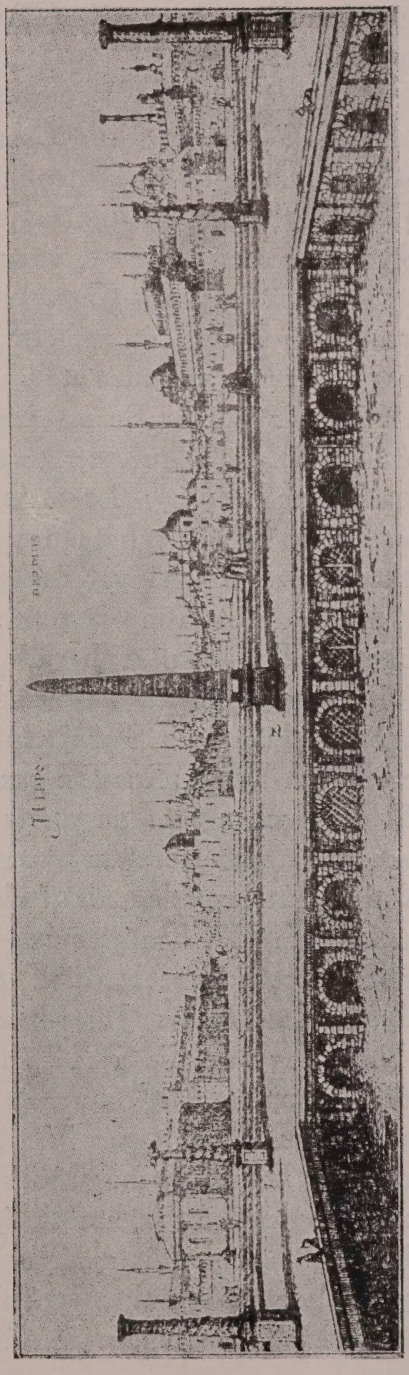

21. kép. A Hippodrom-tér Rusztem pasának és Ibrahim pasának palotáival (Dillich rajza 1566-ból).

teti fel a Karaván-szerájt (29) és nem messze ettől a Bajazidiét (27).

A szeráj mellett Vavassore-térképe egy hatalmas, félig romban álló épületet jelez *Coloseo de spiriti* felirattal. Ezt az épületet Dillich-térképén nem találjuk már meg, de körülbelül ugyanazon helyen találjuk a «Jeni Sultan Mehemet des Sultan Solymans sohns Mosca»-t, vagyis a *Sah-Zade-dsámit* (30).

Az *égett oszlopot* (Constantinus-oszlop) a (II)-vel jelzett téren találjuk meg és mellette az *Atik-Ali-pasa* és *Mahmud-pasa-dsámikat*, valamint tőlük nyugatra a *Bezesztánt* (I). A 1546-iki tűz a mai Bazár-városrészt teljesen elpusztította és ebből a tűzből Gillius szerint a 15 kupolás *Szandal-Bezesztán* és a 20 kupolás *Nagy-Bezesztán* került ki épen. A bazár körül már akkor állottak hatalmas *hán*-ok, melyek közül Dillich térképe is jelez nehányat és bár nem nevezi meg őket nevük szerint, de talán a ma is meglevő *Csokadsi-hánt* és a nemrégen lebontott *Eldsi-hánt* sejthetjük kettőjükben.

A hippodrom-tér (Atmeidán) környéke (21. kép) nagyot változott, különösen Szulejmán idején. Két nagy épületet jelez itt a Dillich-térkép: *Rusztem-pasának*, a szultán vejének *palotáját* (15) és *Ibrahim-pasa nagyvezér palotáját* (23). Dillich feljegyzései szerint az Ibrahim pasa palotája a hippodrom északkeleti részén levő «lépcsők» (talán a Szegmens) köveiből épült.

Gerlach 1575-ben szemével látta, hogy az Aja-Szofia terét szabaddá tették az ott levő épületektől, melyek közül az Achmedie helyén állott Szent János-kolostort lerombolták. Ugyancsak ő látta, hogy az Aja-Szofiát, melyet a földrengés megrongált, erősítő támpillérekkel támogatták meg.

A Boundelmonte és Vavassore térképeken még látható szegmens Dillichnél már hiányzik. Ugyancsak ő nála az Aja-Szofia és hippodrom között épületek látszanak; a törökök tehát rögtön elkezdték a tér beépítését és ez a bizánci időkben olyan felséges tér csak a legújabb időben lett ismét szabaddá.

Térképünkön világosan látjuk, hogy a *Top-kapu-szeráj*

egész területe, melybe az Iréne-templom, sőt az Aja-Szofia is bennfoglaltatott, bástyás kőfallal volt kerítve. Az Arany-szarvtól indult a kőfal felfelé az Aja-Szofiának, azt szorosan körülvette és délkeletre fordulván a Márvány-tengernél az Achor-kapuban végződik. E külső kőfalon belül második kőfal kerítette a szorosabb értelemben vett Szerájt. Ezek a falak részben ma is állanak még.

A várost a tenger felől is bástyás kőfal kerítette, mely Jedikulénál, illetve a Blachernon-nál csatlakozott a szárazföldi falhoz. A tengeri falat, különösen az Arany-szarv oldalán sűrűn szakították meg kapuk, többnyire a régi bizánci kapuk, csak az Achor-kaputól a Szeráj-fokig (Szeráj-burnu, vagy Top-kapu) nem volt kapu a falon és Dillich megjegyzi, hogy ezen a tengerpartrészleten nem szabad hajónak kikötnie : a szerájnak tengerpartja ez. Ott, ahol a városfalak a szerájfalakkal találkoztak, volt egy épület, Gurlitt szerint valószínűldg a *Demir-kapu*, Dillich szerint a császári gályák kikötőháza. Az öböl mentén következtek sorban : Porta Neorii, török néven Csifud-kapu (zsidó-kapu) ; Porta piscaria, török nevén Balik-bazar-kapu ; Porta Gemisia ; Porta Lignaria, török nevén Odun-kapu (fakapu) ; Porta Farinária, török nevén Un-kapu ; Jubalika-porta ; Hagia-porta, török nevén Aja-kapu ; Fanaria ; Diplofanata, török nevén Balat-kapu ; Porta Cynigi ; Xiloporta, török nevén Aivan-szeráj-kapu. A Márvány-tenger partján Achor-kaputól Jedikulé-ig nem jelez kaput Dillich ; úgy látszik oda nem tudott eljutni, vagy tilosvolt ott járkálgatnia.

Külön foglalkozik Dillich a Top-kapu-szerájjal, melyhez külön, részletes alaprajzot, illetőleg helyszínrajzot és nézetet is készített.

A Vavassore térképén a szeráj egy hatalmas, többszörös fallal kerített épület lapos fedéllel; talán a Márvány-tengerről messziről is látható *kincsesházat* akarta ezzel jelezni és pusztán csak ezt sejtette a falak megett. Dillich alaprajzából (22. kép) kitünik,

hogy ő a 3-dik kapuig igen jól ismerte a helyet és csak azon belül, a hárem udvarába nem juthatott be.

Dillich helyszínrajzán (19) számmal jelzi az első, a legkülső kaput, a híres *Bab-i-humajun*-t, melyet II. Mehemet építtetett még. Az első udvarban van az Irene-templom (18), török időkben arzenál, ma fegyvermúzeum; (17) a bástyafalak; (16) a némák szállása közel a Demir-kapuhoz (vas-kapu); (15) a szultán kancelláriája, a mai Csinili-köszk (fayence-köszk), mely szintén még II. Mehemet építése; (14) a szultán gályái számára való épület; (13) egy mecset; (12) Janicsár-udvar; (11) a második kapu: Orta-kapu; (10) a második és harmadik kapu közötti udvar, melyben látjuk a konyhákat, de a janicsárkaszárnyát, mely a konyhák előtt van, nem látjuk; a másik oldalon istállók voltak; tovább a szeráj belseje felé *Szulejmán divánja*, mellette torony látszik. Egy boltozott nagy helyiséget jelez a térkép, talán II. Mehmed mecsetje volt egykor. (9) a császár tanácsháza (talán a Szulejmán által épített Ars-Odassi, a fogadó-terem); (8) a harmadik kapu; (7) egy hatalmas, sokkupolás épület, mely valószinűleg csak Dillich fantáziájában élt, mert oda úgy sem léphetett be; (6) a császár tulajdonképpeni palotája (a mai hárem épületcsoportja); (5) a gót-oszlop; (4) állatkert; (1) Top-kapu; (2) Szt.-Demetrius-templom; (3) Jali-köszk, egy kis parti épület.

A Top-kapu-szeráj építkezéséből Szulejmán korában készültek: a második udvar Divánja, a leégett konyhák ujjáépítése ugyancsak a második udvarban; az Ars odaszi; a harmadik kapu megett egy köszk és a hárem.

Hogy a Top-kapu-szeráj építéstörténetével nehány szóval végezzek, itt sorolom fel többi épületeinek keletkezése idejét. IV. Murad szultán (1623—1640) építtette a legbelső udvar két ragyogó keleti épületét: a Bagdad-köszköt (23. kép) és az elpusztult Eriván-köszköt. 1665-ben leégett és újból épült a hárem, melynek titokzatos és buja-keleti szépséges világába mai napig aligalig tehette lábát európai ember. 1735-ben I. Mahmud építtet

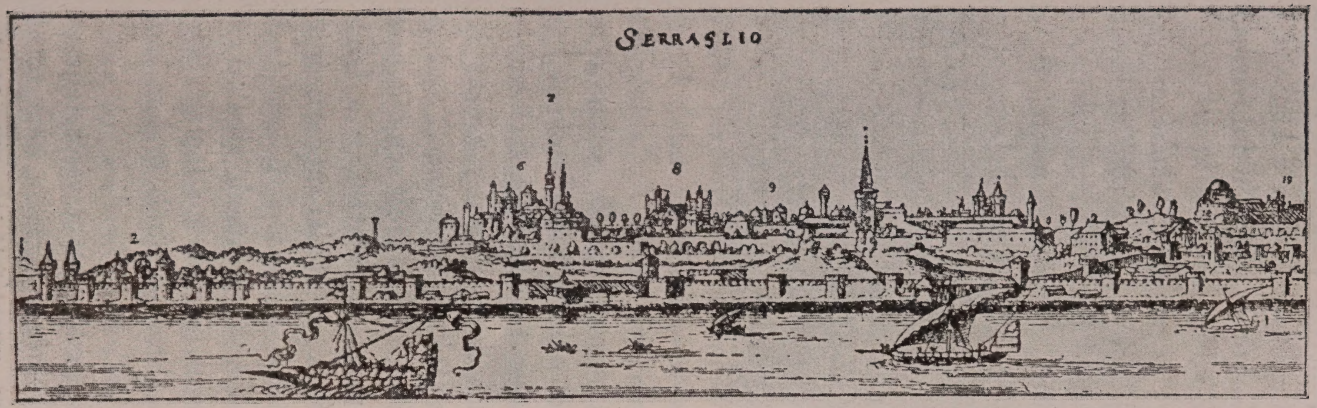

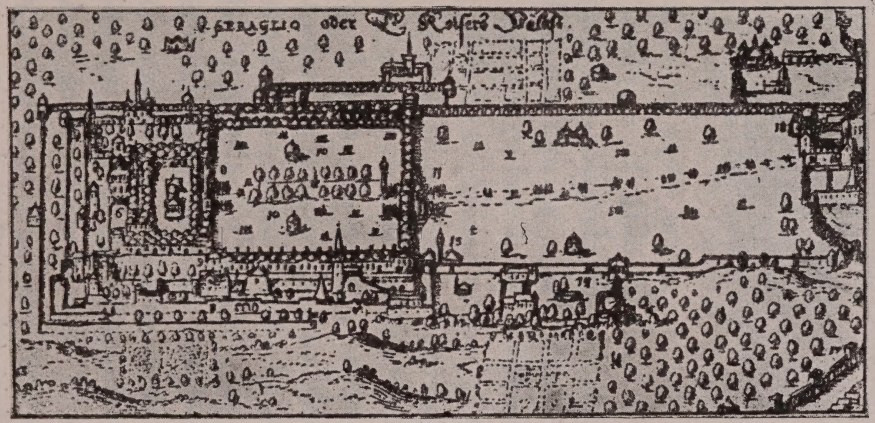

22. kép. A Top-kapu szeráj
(nézet és alaprajz).
Dillich felvételei 1556-ból

a *nyári szerájt* a félsziget csúcsán, mely a vasutépítés áldozata lett. III. Achmed 1719-ben a harmadik udvarban a könyvtárt építteti és az első udvarban a pénzverőt és végre Abdul-Medsid építteti a rokokó-pavillont a 3-dik udvarban és a kertet.

Egykoru utasok leírása szerint a város polgári lakóházai végtelenül egyszerűek, sőt szegényesek voltak (24. kép); az utcák görbék és szűkek. Schweiger szerint, aki mint lutheránus pap a Nagy Szulejmán idejebeli Sztambult nemcsak ismerte, de a maga egyszerű, józan eszével le is írta, a török ház belseje sötét, egy helyiségbe csak egy ablak világít, az is oly kicsiny, mint egy istálló-ablak. A szobában kandalló. A gazdagok háza mészbe rakott kövekből épül, de olyan magas fallal van körülvéve, hogy a házból semmi sem látszik ki. A falak megett csend van mindig és magánosság, mint a kolostorban. A német utazó tehát arra az eredményre jut, hogy a görög és török mesteremberek nem tudnak olyan jól építeni, mint a németek, avagy olaszok. Leírja, hogy a török ház favázas, a gerendák közét deszkával töltik ki és sárral tapasztják meg. Az ablakokra alkalmazott farácsozat a fegyházra emlékeztető, a butor és edény hiánya nyomorúságról beszél neki, a háziállatoknak, — a lovon kívül való — teljes hiánya a szegénységet hirdeti. A Szulejmánkori török lakóháznak igen primitiv rajzát is elkészítette és közölte kiadott útleirásában Schweiger.

Bizánci lakóházakról a Szulejmánkori utazók semmit sem tudnak, sőt megjegyzik, hogy a perai és galatai, — a fanariakhoz teljesen hasonló típusu házak, — itáliai modorú építkezések. Valószinű ennélfogva, hogy a bizánci polgárházak nagyrésze is faépület volt, tehát a gyakori tüzek alkalmával leégett, viszont ha voltak kőrházaik is, úgy ezek a foglalás idején olyan rossz állapotban voltak, hogy a török uralom első századában teljesen újjáépültek.

Így történhetett, hogy száz esztendő alatt a város teljesen török karaktert kapott, bár a lakosság nagyrésze nem török fajú és a török uralom semmit nem pusztított el, ami magá-

23. kép. Bagdad-köszk (1623—1640).

tól nem pusztult el úgyis, de amit használhatott, azt átvette mind.

A város képéből eltünnek a forumok, a terek és helyettük a domblánc csúcsait mindenütt a minárékkal szegett dsámik hatalmas kupolás tömegei koronázzák, mint egy-egy felkiáltójel, nyomulván ki a melegszürke vagy barna háztengerből hideg, zöldes színükkel. Az egészet pedig, mint egy öv keríti a szürke, bástyákkal rakott városfal a maga összefoglaló, egyenletes vonalával. Ez a monumentalitás színben és tömegben adja a város külső képének karakterisztikumát, mely megkülönbözteti őt a világ minden más városától és nem egyszerű keleti várossá teszi, de speciálisan ozmán-törökké. A hatást mélyíti még, hogy a szerájcsúcsnál jóleső vidámság és szinesség váltja fel a méltóságosságot, míg a szárazföld felé a szintén lombos Ejubbal, a temető-negyeddel záródik le a városkép. Ehhez a csudálatos és a maga hatalmas és széles színfoltjaival és nyu-

24. kép. Nagy Szulejmán-korabeli török lakóház-tipus (Schweiger egykorú rajza).

godt, ritmikus sziluettjével dekorativan, szinte plakátszerűen ható képhez a csillogó, tükröző tenger adja az előteret, mely a szerajfoknál ölelkezik a déli éggel, melynek mély kéksége, vagy lángoló aranya borul reá, mint a legnagyobb boltozat a városok csudájára: Sztambulra.

Nem ismerjük a város bizáncikori külső képét ilyen pontosan, de egykorú leírások alapján bátran megállapíthatjuk, hogy az a kép nem lehetett olyan művésziesen egységes színben és rajzban, nem lehetett úgy megkomponálva (hogy így fejezzem ki magam), mint a Szulejmán-kori török város képe. Hiányzottak belőle mindenekfelett a legszebb point-de-vue-k, a dombokat koronázó dsámik, a maguk jellemző sziluettjével és színével. De változott a város két szélének karaktere is; az Akropolis hideg élessége helyére a szeráj meleg színe és mozgékony vonalai kerültek és a város másik végén a falakon kívül a görög temető hidegségét az Ejub török temetőjének vidámabb, mosolyosabb képe váltja fel a platánok közül kivillanó türbék és imaházak kupoláival.

A külső képpel együtt megváltozott a város belső képe is. A terek beépültek úgyszólván mindenütt dsámikkal, melyeknek épületkomplexuma mindig középpontja és jellemzője egy-egy városrésznek. Hatalmas részét foglalta el a városnak a két szeráj is, melyek újra egy-egy tekintélyes mennyiségű épületcsoportot egyesítettek magukban, melyek együttesen egy csudálatos, idegenszerű, a nyugateurópai fejedelmek rezidenciájától merőben különböző, buja, ragyogó képet adtak.

Az Aja-Szofia előtt és a hippodrom körül is teljesen új kép alakul : a tér beépül és a császári paloták helyén török pasák palotái épülnek.

Az utcák nagyobbrésze ugyanaz, mint volt a bizánci városban, de a főutcák képe megváltozik. A bizánci utcát szegélyező árkádok eltünnek, részben beépülnek és helyettük a zárt házsorok között, áttört kerítések mögül lombos, pázsitos temetőkerteket látunk, hol turbános kövek között türbék és kisebb mecsetek emelkednek. Az utcaszegleteket sokhelyütt a szépséges török kútházak hangsúlyozzák.

Különös specialitása a török városnak a rendkívül nagyszámú fürdő, a *hamam*. Egykorú utazók megcsudálják monumentális voltát, belsejének különös világítását, amit a kupolába illesztett kis kerek üvegszemeken át kap, ami úgy hat, mint a csillagos ég és a fürdő belsejének gazdag díszítését. A keleti archaeologia sokat töri fejét azon, hogy kikutassa, honnan vette a törökség ezt az épülettípust és lehetőleg kimutassa annak bizánci eredetét. De a kutatásnak eddig nincsen a kívánt eredménye, mert azt a legtermészetesebb esetet nem hajlandó feltételezni, hogy magával hozta ezt is az ozmánság keletről, Ázsiából, mint annyi sok egyebet is. Bizonyos csak az, hogy a nagyszámú hamam fontos karakterisztikuma a sztambuli utcának.

Egy másik speciális épülettípusa az utcának : a *hánok* ezek a roppant nagy, épületek kívül síma, vegyesen tégla és faragott kőből rakott homlokzatfalukkal, kiugró emeletükkel, vagy kőkonzolos zárt erkélyeikkel, hatalmas, íves kapuboltozataikkal, vasalt és szegekkel kivert kapuszárnyukkal. Ilyen hánok vannak a város különböző részein, de legjobban jellemzik a bazárépületekkel együtt a bazárnegyedet, mely így ellentétben a város lakónegyedeivel, kővárosrésznek mondható.

A mellékutcák a város legnagyobb, a polgárság által lakott részében, talán legtöbbet megtartottak a régi bizánci hangulatból. Mert tudjuk, hogy akkor is szűkek voltak ezek és a

zártsorú utca házai erkélyesek. Nem tudjuk, de valószínű, hogy fából készültek a házak mindig ; a sok feljegyzett tűzeset ezt bizonyítja. Az egykorúak észreveszik e házaknak látszólagosan primitiv építkezési módját (amint megkritizálják a belső berendezést, mert meg nem értik azt), nem gondolván meg sok okot, mely e város mindenkori lakosságát erre az építési módra sok okból utalta, viszont nem veszik észre, nem érzik meg ezeknek a girbe-görbe, felkapaszkodó és leereszkedő utcáknak hangulatát. A keskeny, szürke és barna házak egyformasága nem unalmas, egyszerűségük stílusossá teszi őket. Az utcákon csend és titokzatosság : a kapuk mindig zárva, az ablakokon rács ; a nap mély árnyékokat rajzol és éles fényfoltokat vet a félhomályos utca sötét tónusú házaira.

Tarkább lett minden, megnőttek az ellentétek, gyakoriabbak a véletlenek, de a kép nem válik zavarossá, a színek sohasem diszharmóniává. Minden nyíltabb, mosolygósabb, frissebb lesz mint volt és közvetlenebb : az élet nem örök vigasság, a halál nem reménytelen szomorúság ; a sztambuli utcát a sok-sok sírkert és türbé nem tette komorrá, de jellemezte azt.

*

Nagy Szulejmán és közvetlen utódai : Szelim és III. Murad uralkodása volt a török birodalom és Sztambul fénykora. A város, mely alig 100 esztendővel azelőtt, a foglaláskor egy nagy romhalmaz volt csak és lakosainak száma valószinűleg nem ütötte a 100,000-et sem, a XVI. század végén megtelt épületekkel és emberekkel. A szultánok, ha győzelmes hadjárataikból idejöve megpihentek, olyan fényes és számos udvart tartottak, amilyennek Európa országaiban híre sem volt. Rettenetes tekintélye volt a padisahnak keleten és nyugaton és udvarolni, hízelegni járt minden udvar Sztambulba. Nagy Szulejmán kora óta különben a hatalmak rendes követségeket tartottak fenn a török fővárosban ; a város ismét az ismert világ középpontja, mint Justinianus idejében, de a világ azóta — nagyobb lett.

Természetes, hogy a város megmaradt Európa és Ázsia árúi főkicserélő helyének : maga a város szolgáltatta a piac legdrágább portékáit : az emberi rabszolgát és az aranyat. Kelet és nyugat vállalkozó népe özönlött ide : gazdag, hogy vásároljon, szegény, hogy pénzhez jusson ; hajók, karaván ok és hadseregek hozták és vitték az árúkat Indiától Angliáig. Ömlött a pénz, épült a város, szaporodott a lakosság, úgy, hogy Szulejmán uralkodása végén félmilliónál többre tehetjük a lélekszámot, mely a falakon belül és Galata-Pérában, Üszküdarban, meg a Boszporus mellett lakott.

A város maga a legnagyobb vásárlója és fogyasztója emberi munkának, árúnak, szellemi és anyagi termelésnek. És ez, amíg a győzelmek állandóak, amíg a szultánok a hadsereggel jártak és a birodalom külső és belső igazgatását személyesen irányították, viszont amíg a városnak *szüksége* volt arra, amit felhasznált és elfogyasztott : helyes és természetes volt. De mihelyt Szulejmán utódai kivonták személyüket a katonai és polgári ügyek vezetéséből, amint a város fogyasztásának nagyobbrészét nem a szükség, de a fényűzés diktálta csak, mifelyt a hadjáratok csak azért vezettettek, hogy a hadsereget foglalkoztatni lehessen és a birodalom határait azért tolták még kijjebb, hogy újabb és újabb pénz és rabszolgaforrások nyittassanak ; szóval, amint a birodalom belső erőinek természetes határán túl is expanziv politikát folytatott, abban a pillanatban be kellett következnie a visszahatásnak.

A birodalom csak támadó politikára volt berendezkedve eleitől fogva, védelemre nem : építésre és fogyasztásra csak, konszolidációra, fentartásra nem. A török faj maga katona volt, ezenkívül legfeljebb jó állattenyésztő és kevésbbé jó földmívelő. Kereskedelemben fogyasztó, iparban főképpen megrendelő, irányító. A hadjáratok az igazi, faji törökséget foglalkoztatták és erejét teljes mértékben, állandóan lefoglalták. Aránylag rövid időn belül faji nemzetből politikai nemzetté lett, mint a magyar is, de amíg kisázsiai nemzet volt, a rokon törzsekből,

még a hódító, őket legyőző mongolokból tatárokból is, de főképpen a szelcsuk törökökből, aztán a turkmenekből, üzbégekből állandó erősítéseket kapott, melyekkel a gyors győzelmek, állandó sikerek, sőt későbbi, már Európába való nyomulásuk idején is abszorbeálni tudta a természetes uton közéje keveredett idegen fajokat, vagy zseniális szultánjainak tervszerűen előkészített, illetőleg ösztönszerű megérzéssel végrehajtott telepítések által közékevert idegen vért, amiben nagy segítségére volt az izlám vallás maga.

Láttuk, hogy 100 esztendő alatt romokból épült fel és népesült meg Sztambul úgy, hogy ellenséges nyugati nemzetek megfigyelése szerint is teljesen török város benyomását tette, dacára annak, hogy eredeti görög lakosságát és egyházát nem pusztította el, sőt el sem nyomta túlságosan az izlámita török hatalom. De hadi és politikai sikereivel együtt kulturai fölénye és frissesége is magához vonzotta, elcsábította és lenyügözte a rájákat, akik szívesen és önként vették fel az izlámot, hogy az ozmán nemzet tagjaivá lehessenek és mint ilyenek, részesei és osztályosai a hatalomnak, vagyonnak és az egyéni sikerek lehetőségének.

A törökség kisszámú nép volt és beolvasztási képességeinek határai voltak. El kellett következnie annak az időnek, amikor a területi terjeszkedésnek meg kellett volna állapodnia, hogy a birodalom belső intenziv munkája kezdődhessék el, — vagy a hanyatlás.

És ha a hódításokhoz, az építő munkához szükségesek az olyan zsenik, amilyeneket Ozmán családja Szulejmánig úgyszólván minden szultánban adott, úgy ehhez a békés, belső, konszolidáló munkához talán még nagyobb emberekre, sőt hatalmas számú seregeire a civilizatorikus munkaerőknek lett volna szüksége az országnak, de mindenesetre olyan szultánokra, akik a birodalom erőit erre a munkára átszervezték volna, a megfelelő embereket erre az új útra állították volna be.

De ebben az új munkában Törökországot eddig hagyo-

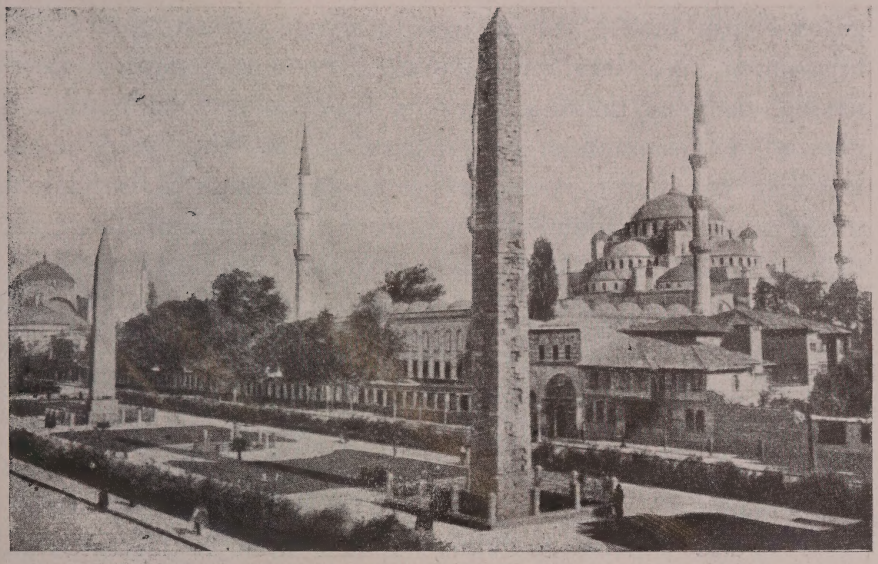

25. kép. Achmed-dsámija (1609—14.).

mányos szerencséje elhagyta. Ozmán háza éppen akkor, amikor szükség volt reá, gyenge emberanyagot termelt.

Törökország felett nyomtalanul suhant el az a hatalmas zivatar, mely Európa nyugati felét épen a XVI. században kavarta fel fenekestől: a renaissance, mely azonban nem az antik klasszikus kultura feltámadása új életre, de a nemzetek lelkének renaissance és a reformáció, mely nem az egyház lelkiismeretfurdalása és belső meghasonlása, hanem a nép, az elnyomott hatalmas tömegek öntudatának életre ébredése, erejének, hatalmának tudattá válása, emberi méltóságának protestálása lelkének és testének szolgaságba kényszerítése ellen. És amikor Európa nyugati országainak népei, — nem a tömegek még, de a polgárság, a középosztály — mint öntudatra ébredt nemzetek kezdik éreztetni befolyásukat országuk sorsának intézésében, vagy legalább is ellenőrzik azt, akkor Törökországban minden marad a régiben; az ozmán birodalom a szultánoknak, mint kalifáknak izlámita birtoka; ozmán birodalom van csak, török nemzet nincsen. És ha nyu-

gaton eleitől kezdve volt az egyeduralkodó császáron, királyon, fejedelmen kívül legalább valamelyes nemesség, papság, mágnásság, melynek politikai hatalma legalább részben pótolta a nemzeti lelkiismeretet, Törökországban ez sem volt soha. Egyetlen erő, egyetlen ember irányította mindig a birodalom sorsát felelősség nélkül ; ha ez az erő : a szultánok lángeszű, tudatos és nemzeti kormányzóképessége megszünt, pótlására pedig a nemzeti erőnek semmiféle képviselője nem támadt, úgy a török birodalom sorsa nem lehetett kétséges, Európa megtámadott, vagy leigázott nemzeteinek háborúja a degenerált szultánok és az ennek következtében demoralizált török hatalom ellen végül is az utóbbinak vereségét és letörését kellett hogy okozza.

A külső sikerek Szulejmán halála után is folytatódtak egyideig ; ez megcsalta a szultánt és a birodalmat és ők szívesen megcsalatták magukat. Kivülről még sokáig egyformán erős fénnyel ragyogott az ozmán-török dicsőség és elpalástolta még sokáig azt, hogy a belső erőforrások kiapadóban vannak. A nagy Szulejmán által nevelt államférfiak halála után egy emberöltőig az ő szellemében intézték még a birodalom sorsát. A XVI. század vége és a XVII. század első negyede Sztambulban még egyszerű folytatása az építőmunkának. A kulturmunkásság érezte meg leghamarább talán a hanyatlásnak, a bomlásnak akkor még csak lehelletnyi szellőjét és védekezni próbál ellene a konzerválódással. Hogy a kertbe új fát nem ültet senki, a régiek igyekszenek ágasodni, izmosodni, hogy késleltessék a pusztulást. Az 1609—14-ben épült Achmed-dsámi (25. kép) és az 1616—65-ben épült Szultana-Valide-dsámi (általánosan: Jeni-dsámi) nem adnak semmi újat, nem jelentenek haladást, vagy eredményt, de jelentik a XVI. század nagy eredményeinek értelmes, tudatos összefoglalását.

Ez a két hatalmas épületcsoport gyönyörűen egészíti ki a városnak Szulejmán korában megállapított végleges képét : az Achmedie a tenger felül a városképben levő, a hippodrom

26. kép. Achmed-kútja (XVIII. század közepén)

előtti kellemetlen lyukat tölti ki, lezárja az Aja-Szofia előtti teret és méltó pendantja a bizánci templomnak ; a Jeni-Valide viszont a Bazárnegyedet zárja le a tenger felől és a kikötő terének adja gyönyörű hátterét.

*

A harmincéves háború után a hanyatlás feltartóztathatatlan és folytonosan gyorsuló zuhanássá válik, melyből egy kis időre a XVIII. század közepe táján jut lélekzethez és pihenőhöz az ország. A szultán, III. Achmed belátta, hogy birodalmának belső konszolidációra van legégetőbb szüksége és a szerencsétlen Perzsia elleni hadjárat után nem bosszúra, de békére gondol. Halil-Patrona lázadása ugyan megfosztja trónjától és három veje meg a nagyvezér életével fizet a háborút követelő lázadó

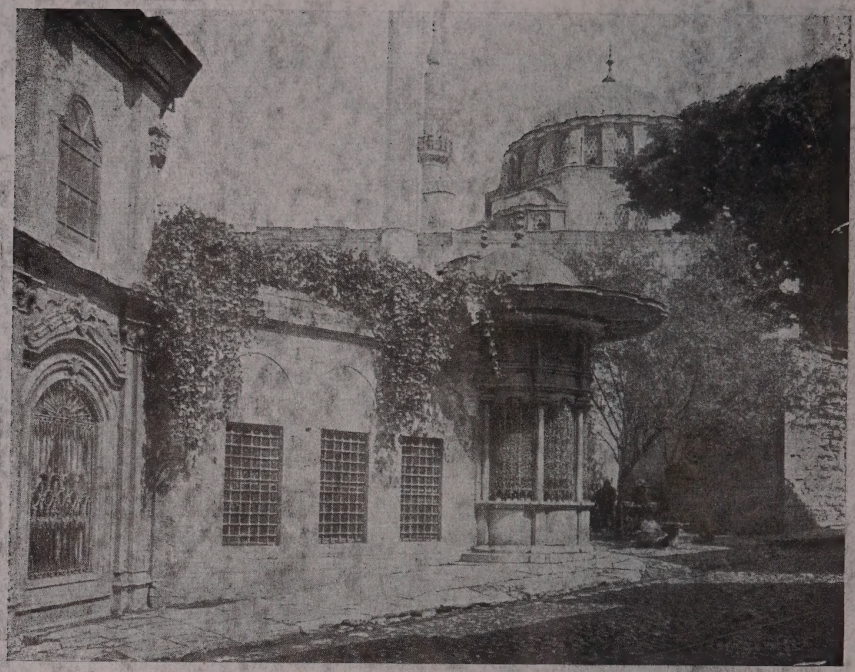

27. kép. Szegletkút (XVIII. század).

janicsárok bosszúszomjának kielégítésére, de fiának, Mahmudnak sikerül Halil-Patronát, az albán néptribunust elpusztítania és a lázadást elfojtania. A birodalom minden ellenségével békét köt, pénzügyeit rendbehozza úgy, hogy újra nagy elődjei építő, szerző munkájának folytatására gondolhat.

Sztambul, — mely a birodalom testének minden kis mozdulatára reagált, — rögtön felhasználja a kedvező időt, hogy hosszú idő óta elhanyagolt külsejét rendbeszedje, kopott ruhatárát kitatarozza és a hiányokat új produktumokkal pótolja: megszületik az ozmán-török barok.

Egyike a legérdekesebb renaissanceoknak, mert nem előzte meg egy természetes átalakulási processzus, hanem hirtelen törtek reá az új, idegen hatások egyszerre két oldalról: Franciaországból, mely akkor a Lajosok idején kulturájának legfényesebb és legpompásabb korát élte és Perzsiából, hol Nadir-

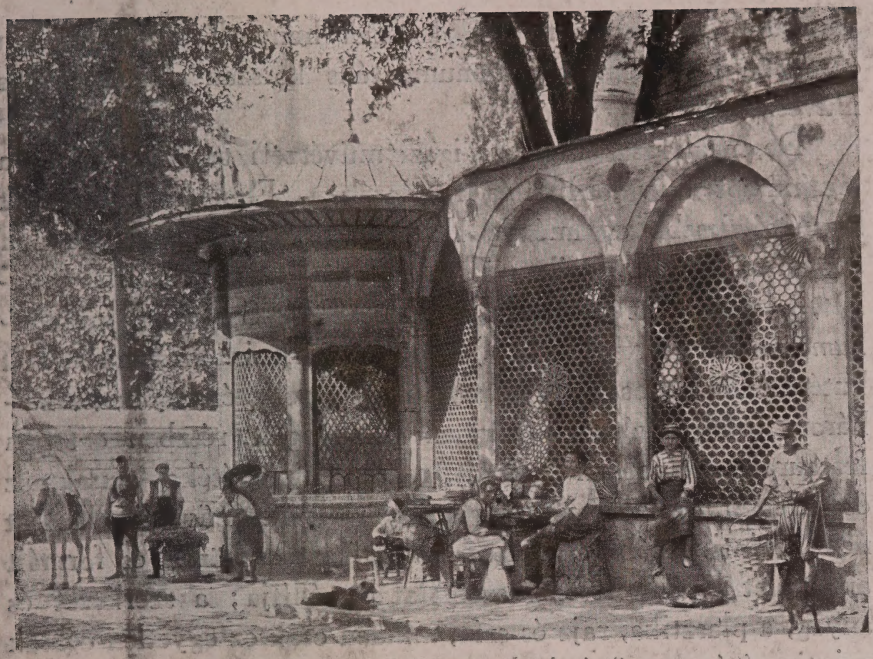

28. kép. Szegletkút (XVIII. század).

sah győzelmei és nemzeti uralma idején az új-perzsa nemzeti kulturvirágzás renaissance-a született meg.

Ez a két áramlat találkozik Sztambulnak ujra befogadó- és feldolgozóképes földjén és a birodalom rövid, alig félszázados nyugalmi ideje alatt csudálatos művészi eredményeket termel itt.

Nem monumentális művészet ez, inkább díszítő és restauráló, nem épít, inkább szépít. A város mai belső díszítő-karakterisztikumának jórészét ez a török-barok teszi.

1730—54-ben felépül a Nuri-Ozmanie-dsámi, több mint 100 esztendei megszakítás után az első nagy szultán-dsámi, az első barokk-dsámi. És 1773-89-ben a Laleli-dsámi épül, Sztambul utolsó nagytemploma. De ezt a kort nem is jellemzi a monumentális építkezés; ez a két dsámi egyáltalában nem változtat semmit sem a város-képen. Úgy látszik, hogy nem a szükséglet ösztönös kielégítése volt ez az építkezés, inkább egy tudatos

vágyódás, mely a hanyatló korszak hanyatló művészetében ébredt a régi, elmulott monumentális korszak monumentális művészete iránt.

De megkapta ez a kor igazi művészeti tevékenységére a terrénumot a városdíszítés feladatában. Ebbeli alkotásainak legművésziesebb eredménye III. Achmednek három szabadon álló híres kútja: egyik a *Top-hane*-kut, másik az *Arab-kapu*-kut, harmadik az ú. n. *Achmed-kut* az Aja-Szofiánál, a *Bab-i-humajun* előtti téren. (26. kép.) Mindahárom, mint az ozmán-török kutépítés legfontosabb reprezentánsa ismeretes és valóban mindhárom (bár a két első részben elhanyagolt, részben ostobán restaurált állapotban maradt reánk) bizonyítéka annak az őseredetien egészséges felfogásnak, mely a művészi alkotást nem tekinti öncélnak, hanem a művészet eszközeit és formáit az épület rendeltetésének szolgálatába állítja; a szerkezet és anyag, a plasztika, rajz és szín, minden csak ez egyetlen célnak pointirozására, művészi keretezésére szolgál. Szóval azt az egészséges elvet látjuk itt megtestesülve és eredeti formába öntve, ami a keresztény középkor művészetét jellemezte és annak hatalmas erejét épen természetességével, anyagszerűségével és őszinteségével növelte, azt az emberi lélekhez közel hozta és amitől az európai művészet renaissanceja annyira eltért, hogy már születésekor épen ezért, vagy már ezért is magában hordozta bukásának csiráját.

Viszont e kutházak tömegében, formáiban, vonalaiban, rajzában, színeiben és anyagában olyan nemesség, finomság, emellett melegség és keleti bujaság van, mely együttvéve magasan fölibe helyezi őket Róma világhíres renaissance kutjainak.

E szabadon álló kutházakhoz méltóképen csatlakoznak a város legkülönbözőbb helyén, főleg a főutcákban, utcakeresztezéseknél elhelyezett, vagy épületek, kerítések falához applikált kutak olyan nagy számban, hogy ehelyütt egyszerű felsorolásukat is el kell hagynom. (27. és 28. kép.)

Ez a művészi munka a napsugaras Ázsiának mosolygó, de utolsó előnyomulása volt nyugatra és ölelkezése a dekadens, de finom francia ízléssel.

Számos türbé és kisebb mecset építésén kívül főképpen a Fatih-dsámi restaurációja jellemzi e kor építő munkásságát; ez lehetett és ez volt e kor igazi feladata és ezt a faladatát hűségesen teljesítette is.

Ez a békés, csendes, belső, reorganizáló munkásság nem tartott azonban sokáig.

1772-ben megtörténik Lengyelország első felosztása és ennek következménye, hogy Törökország belekeveredik abba a rettenetes, halálos háborúba, melyet Nagy-Péter cár utódaival kellett vívnia Sztambul birtokáért és amely háború talán akkor ért véget, amikor a cárok trónusát, valószinűleg örök időkre, ledöntötte a szabad, öntudatos orosz nemzet.

IV.

Sztambul és a modern nagyváros-probléma.

Ha a Galata-torony erkélyéről átalnézünk Stambulra (29.kép) úgy estéli napnyugvás idején, amikor vörös az ég alja és a sziluettek hajszálélesen vágódnak a mennyboltozat aranyába ; amikor a hatalmas, nyugalmas kupolák hidegzöldesek és a templomfalak szinte átlátszóan világosak, a templomok közét kitöltő háztömegek szürkés-barnásak és az álomtemplomok álomfalait kékeszöld, sötét lombok keretezik és amikor az egész város bársonyos sötét tömege alatt vörösen csillog a víz Szerájburnutól a messzeségbe vesző Ejubig ; amikor szemünk ezt a képet látja, melyen rajta ül az este lilaszínű fátyola és sejtelmes csendje már, akkor lehetetlen, hogy meg ne mozduljon szívünk is. Avagy reggel, amikor pára ül a vizek fölött és a város alján is úgy a hegy derekáig és abból a csillogó, ezüstös párából emelkednek ki az átlátszó, achátszínű monumentumok, mellettük az éles minárékkal és körülöttük a meleg sötétszínű város, sok-sok kis egymás mellé és egymás fölé sorakozó kupolácskával a barnásvörös cserépfedelek közt, mindenekfelett pedig a ragyogó, csudaszépségű déli ég a párákon keresztül : mint egy fantasztikus keleti mese, amit gyermekkorunkban álmodtunk meg. Szinte anachronizmus, ha ilyenkor harangszó kondul meg alattunk és elnyomja a müezzimek reszkető, nyújtott, torokhangú, jajgató énekét.

Ha megnézem ezzel szemben a Dillich-féle, avagy akár a Lorichs-féle látképet, (19.kép) mely ugyancsak az Aranyszarv felől, tehát Galatából, illetőleg Perából nézve, adja a városképet, úgy ezeket a valósággal szemben rettenetesen csúnyának, rossz-

29. kép. Sztambul teljes látképe a Galata-toronyból nézve.

nak és hamisnak kell találnom. Pedig ezek a rajzok egy szebb városról készültek, egy ragyogóbbról, épebbről, igazabbról, mint ez a mai és a rajzok jók, sőt a Lorichsé igazán művészies is, igyekezett jellemzően visszaadni azt, amit látott maga előtt: Sztambult, a boldogság kapuját, törvényhozó nagy Szulejmán szultán városát.

Azokon a rajzokon a Top-kapu-szeráj tündérpalotája alatt, a tengerpart mentén még állanak a tornyos, bástyás falak és végig az Aranyszarv mentén szegik a partot az Ajvan-szerájig, ahol a szárazföldi falakban folytatódnak, melyek elválasztják a várost a szent helytől, Ejubtól, a fekete-ciprusos domboldali temetőtől. Ezekből a falakból ma semmi sincs meg a szeráj-Burnutól a Blachernonig, ill. Aiván-szerájig. Ellenben a Top-kapu szeráj alatti part, illetőleg a szerájcsúcstól az új hídig való partrészlet, valaha a város legszebb képrészlete, megváltozott úgy, hogy az a legotrombább megsértése mindennek, ami kultura. A pusztító, a romboló, a csúfító pedig a *civilizáció* volt: a vasút.

Ott, ahol valaha, nem is olyan régen még a szürke, csipkés falakon a felséges kertből, mint lombok közül kiragyogó pompás virág emelkedett ki a szeráj, ott most a lerontott falak és szélesen kiirtott kert helyén otromba szabványépületek, piszkos raktárak, füstös fűtőházak és műhelyek sorakoznak és ahol valamikor a márvánnyal szegett víz partján császári gályák és aranyozott kaikok sorakoztak, most szennyes gőzösök és lomha, agg mahónák rakodnak ki és be a vámház- és raktártípusok legízléstelenebbjei előtt.

Ez talán a legszomorúbb változás, amit a civilizáció kíméletlen keze Sztambulban rombolt, hogy építhessen; mindenesetre a legfeltűnőbb.

Hogy a tengeri falakat az öböl felől tovább is lerombolták, illetőleg beépítették — többnyire teljesen ok és cél nélkül — és ma a part egyike a világ legszegényebb és legnyomorúságosabb partjainak, az szomorú ugyan, de nem olyan feltünő, mint a szeráj alatti civilizáció.

Eltekintve az Aja-Szofia és új híd közötti képszakasz néhány feltünőbb foltjától, amilyen pl. az új rendőrségi «palota» monstruma — mely ú. n. arab vagy mór «stílusban» épült — feltűnően bántó a szerászkeriátus (hadügyminiszterium) épületcsoportja a pénzügyminiszteriummal és kaszárnyákkal, melyeknek terpeszkedő és kellemetlen tömegei miatt a Bajazid- és Szulejmaniedsámik finom sziluettje sokat szenvednek. Valamikor pedig a szeraszkieratus tere Constantinopolis leghatalmasabb tere volt, később a török szultánok legrégibb palotájának, az Eski-szerájnak köszkjei mosolyogtak itt a lombok közül a kék égre.

A Szulejmanietől kezdve a kép nem romlott túlságosan ; a karcsúan elegáns Sah-záde-dsámi és a távolabbi Mehmed-pasa-mecset kupolái és minárei ma is csak úgy és olyan környezetből fúródnak az égre, mint egykoron ; a Fatih-dsámi, magas fehér falaival a sötét lombok és még sötétebb házak tengeréből kiemelkedve, csak úgy koronázza ma is a dombot, mint egykoron. A képben semmi zavaró vonal, vagy folt nem tolakodik feltünően. Kissé a házak közé süpped a *Szelimie* egyszerű kockán nyugvó kupolás feje és a párás messzeségben, mintha délibáb volna csak, sugáran, könnyedén emelkedik, a szürke városfalak gyűrűjét elvágva, törvénythozó nagy Szulejmán szultán szépséges leányának, Mirimah-nak dsámija.

Szerencsésen rejtve marad a görög nemzeti iskola vörös-téglás épületmonstruma, a régi hellén ízlés és művészet élő csúfsága ma.

A távoli hegyoldalról szürkén, öregen gyűrűzik le az öböl felé a fogazatos peremű, négyszögű bástyás bizánci fal, szeliden, hosszan, kanyargósan, mint régen is, másfélezer esztendeje, hogy beszegje a világ legbüszkébb városa képét. Azon is túl sok-sok fekete ciprusoszlop, köztük a völgyben fehér kupola és két karcsú minaré : Ejub.

A Márvány-tenger felől mindig szegényesebb volt a város képe, bár összhatásában egy szikrával sem rosszabb, mint az Aranyszarv felől. Itt megvannak még a tengeri falak romjai,

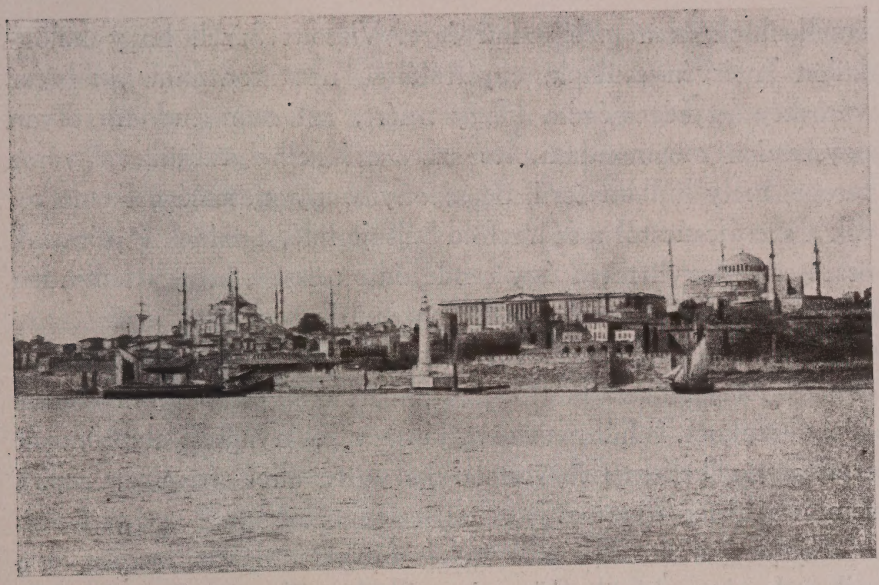

30 kép. Az Achmedie és Aja-Szofia a Márvány-tengerről nézve. (Az Aja-Szofiától balra fekvő nagy épülettömeg az igazságügyminiszterium épülete.)

így is bámulatosan fokozván az összhatást, bizonyítékául annak, hogy mennyire hiányoznak azok az öböl felőli oldalon. Ezen az oldalon a városképet egy hatalmas és ide nem való épület rontja : az igazságügyminisztérium hamis klasszikája, mely az Achmedie és az Aja-Szofia nemes tömegei közé ékelődött be. (30. kép.)

Ezt a képet nem lehet leírni és nem lehet elemezni. Nem lehet elmondani, miért szép és miért monumentális. Nincsen sehol semmi, ami ehhez hozzámérhető volna. Mint ahogy nem mérhető meg és nem értékelhető emberi mértékkel egyetlenegy igazi műalkotás sem : egyszerűen megvan, így van és ezzel vége.

Csak konstatálni tudunk dolgokat.

A város terepének minden arravaló pontja megfelelően van hangsúlyozva és azáltal, hogy a monumentumok el vannak szórva a dombok tetején, mindnek tömege és sziluettje páratlanul érvényesül, egymással nem konkurrál, a környező sötétszínű háztenger tónusából szürkésfehér színükkel nagyszerűen

emelkednek ki a melegszínű égre. Viszont azzal, hogy különkülön is érvényesülnek, egyáltalában nem rontanak az egész városkép egységességén. Hogy miért, azt nem tudnám olyan egyszerűen megmondani, de szerencsés elhelyezésük, a város terepe, mely hullámszerű, de bizonyos egyenletességgel emelkedik a szerájcsúcstól a szárazföld belseje felé, a színek és tónusok összesen és együttesen úgy rendeződtek össze, hogy itt minden elem egymást támogatja az összhatás fokozásában.

A város utcahálózatának szerkezete, illetőleg vonalai az összképből sehol sem látszik ki, mint hasonló esetben más városképből szokott. Tehát nem zavarják a város nyugodt alaptónusát esetlegesen kellemetlen vonalaikkal ott, ahol vonalra, rajzra semmi szükség nincsen.

Sztambul külső képe szín- és folthatásra van bazirozva a sziluetthatáson kívül. Sőt szín nélkül, csak tónusban is elsőrendű volna. Egy tónus az ég, egy a város és egy ismét az öböl vize. A város tónusából külön foltokként csak a világos dsámik emelkednek ki.

Színekben dekorativ, rajzban egyszerű és jellemző; néha szinte plakátszerű, sőt nekünk színpadias.

Tehát olyan, mintha minden eszközzel csak a külső hatásra dolgoztak volna építői. Pedig a külső sziluett és színhatás magától adódott, teljesen fedezve azt a belső szerkezetet — mondhatnók alaprajzot — melyet az építők és rendezők másfélezer esztendő folyamán mindig a szükségletek figyelembevételével és természetes eszükre hallgatva állapítottak meg, sohasem csábíttatva el magukat tudálékos okoskodások által vagy keresett, kiszámított és erőszakos megoldások kikínzásával.

A város főéletere az új hídtól az Aja-Szofia-téren keresztül a Bajazidie-térig haladó, innentől kezdve két ágra szakadó út, melynek egyik főbb ága a domblánc taraján halad végig. Ez az útvonal nagyban-egészben egyezik a város bizáncikori főútvonalával. A város természetes középpontja ma is, mint régen és mindig: az Aja-Szofia-tér. Az utcahálózat szerkezetéről szó-

lottam már a bizánci részben, ehhez nincsen hozzátenni valóm : másfélezer esztendő óta változatlan belső elrendezés ez a mai és valószínűleg jövőben is alapja marad a város belső szerkezetének. A szisztémát megcsinálta a mult, helyesnek találta az idő és így valószínűleg a jövő sem fog jobbat kitalálhatni helyette. Mert ez a *természetes* megoldás.

Amiképpen a város külső képében dominál a festői, dekorativ elem, úgy a város belseje, az utcák, terek képe is inkább festői, mint klasszikus (bár ezek a szavak, illetőleg fogalmak nem egészen alkalmazhatók egy alaptermészetben annyira más művészi alkotásra). És hogy festőiség alatt nem kell okvetlen nyugtalan romantikát értenünk, azt a középkor nem egy példáján kívül éppen Sztambul bizonyítja, ahol meglepően nyugodt, sőt méltóságos látképek lepnek meg, különösen a nagy szultándsámik környékén. Természetesen maga a terep nem engedi meg erőszakosság nélkül az ú. n. klasszikus «vue»-ket, amilyeneket síksági városoknál lehetett csinálni, ahol azok természetesek is és ahol meg is csinálták azokat, különösen Páris óta, ha kellett, ha nem. Sugárutakról Sztambulban még a Rómából idekerült Constantinus császár sem álmodott ; egyenes utcája nincsen és nem is lehet.

Mégis a Diván-jolu egész hossza az Aja-Szofiától a Bajazidéig különösen az Égett-oszlop tájéka a maga sajátságos szépségében azt hiszem, páratlan. (31., 32., 33. kép.) Az Atik-Ali-pasa mecset, a Mahmud-szultán-türbéje, a szemben levő türbék, kertecskéikkel, temetőcskéikkel, hatalmas, az utcára kihajló százados platánjaikkal, közben egy-egy igénytelen, egy- és kétemeletes ház, de maga a hatalmas fekete égett oszlop, amint oldalasan áll egy utcakereszteződésnél, egy-két utcai szegellet-kút : ezek a «point»-ek a kanyarodó és emelkedő utcán. Sehol semmi, ami az alaphangulatot zavarná, sehol, ami hivalkodna, külön magára vonná a figyelmet, egyszerű minden és természetes. Ami egy ezredévvel ezelőtt készült és ami talán tegnap készült, úgy összhangolódott itt minden mérnöki tudás és építészeti zseniálitás

31. kép. A Diván-jolu részlete.

nélkül, mint ahogy egy-egy jó középkori templomból nem rikolt ki egy jó barok oltár, ha az természetes utonmódon került bele.

A mai főút a Bajazidtól a Sah-Zade-szokagin végig vezet a Mehmet-Fatih-dsámihoz és ez az útvonal a régi török város egyik legrégibb és legépebben — legtörökebben — maradt főútja, de meg kell vallanom, hogy igen-igen rossz karban van, romladozó. Itt csak a Valens-aquaedukt táján kezdődő és a villamos végállomásnál végződő égett negyed zavarja a képet, különösen ott, ahol már beszabályozták és megépítették az új úttestet és tereket. Ezek sívárak : egyenesek, szélesek, rendesek és sablonosak ; az új házak is józanok, stílustalanok ; szomorú rész ez nagyon és ha egészen beépül, még szomorúbb lesz (olyanformán indul török kiadásban, mint a budapesti ú. n. «Csikágó»). Annál poétikusabb a Mehmed-Fatih-dsámitól az Edirne-kapuig vezető főút-szakasz : itt újra egy másik, századok előtti Sztambult kapunk más típusban és épen még : csendes utcák, nagy kertek, melyek áttört vagy zárt kőfala megett a fák között előkelően zárkózott úri konakok rejtőznek (az úri török nem hivalkodik házával soha), kétemeletes, erkélyes, utcasorban álló házak sorakoznak aztán, rostélyos, ablakokkal, gazdag bronzveretű kapukkal, még rajtuk az öreg kopogtató. Aztán falusias, lombos temetőkertek, apró, vénséges türbék és mecsetek mohos fekete kőfallal kerítve. Bolt alig-alig akad az utcában : itt urak laknak, régimódi bölcs keleti emberek ; esti napnyugta után, ha a müezzim elénekelte imáját, itt sötétség és némaság

borul mindenre; az utcán nincsen lámpa. Asszony itt sohasem veti fel csarsafa fátyolát az utcán.

32. kép. A Diván-jolu részlete.

Az Aja-Szofiától az Edirne-kapuig vezető útvonalon Sztambul összes többi *lakó városrészei* utcáinak főjellemzését megtaláljuk. De természetesen azért a változatok véghetetlenek, mindenütt más és más a kombinációja az alapjában nagyon kevés számú elemnek; de a terep is mindenütt más és más.

És éppen ez is egy olyan jellemző vonása Sztambulnak, mely alapjában különbözteti meg talán minden európai modern nagy várostól. Ez utóbbiakban az *egységek végtelen sokaságát, illetőleg sokféleségét* kapjuk; úgy építőanyagban, mint szerkezetben és stílusban. Különösen a legutóbbi két évtizedben kiépült egy-egy utca szinte tobzódik abban, hogy két egyforma típusú, egymásra bármiben is emlékeztető épület sincsen benne: jellemző példája ennek Budapestnek Belvárosa (az újonnan épült utcák) és az egészen újonnan épült Ráday-utca. De mindez *a nagy változatosság az egyes épületekben mégsem eredményezi az utca képének változatosságát*, mozgékonyságát. Nyugtalan, de nem élénk, bánt, de nem szórakoztat, kellemetlen, de unalmas. És soha sincs egyénisége az utcának, miként a háznak sem; helyesebben, nincs karaktere. A sztambuli utcát szegélyező *épületek anyaga, az épület szerkezete, formái az egész városban alig-alig térnek el egymástól, a variánsok száma sem sok, stíluseltérés majdnem semmi, típuskülönbség is kevés*, egymásközti elrendezésben is meglehetősen egyformák, *mégis a sztambuli*

33. kép. A Diván-jolu részlete.

utca képe sohasem unalmas, mindigváltozatos, de megnyugtató; egyszerű, természetes, csendesen vidám: mint az igazi keleti ember arca.

Azt hiszem, közel járok az igazsághoz, ha az emberből következtetek arra a házra, melyben lakik, a lakosokról a városra (avagy megfordítva is): egyik kifejezi a másikat teljesen. A mi örökké sietö, kapkodó, tülekedő, sokat tudó, örökké tanuló, de alapjában (vagy: éppen ezért alapjában) felületes és meglehetősen sivár mivoltunkat jellemzi a mi modern nagyvárosunk utcaképe a maga sokszerű házaival, jó, de szabványos életberendezésével, tudásával, civilizációjával, de stílustalanságával, szerénytelen hivalkodásával és . . . szomorúan szürke sivárságával . .

Sztambul főútjai nem szélesek európai nagyvárosi értelemben, azonban az eddig való forgalomnak teljesen megfeleltek és a nem magas szegélyező épületekkel arányban állanak. Ha ezeket az utakat az európai szabvány és a jelenlegi szabályozási tervek (30—50 méter) szerint fognák kiszélesíteni, akkor meg kell hogy változtattassék ehhez képest minden méretarány, ami itt másfélezer esztendő óta kialakult. Ma az utak átlagos szélessége 10—15 méter, a járdák 1·50—3·00 méteresek. Ehhez képest a zártsorú házak átlagosan két emeletesek, emeletenként 3·00 m átlagos magassággal. *De ezekkel a méretekkel és arányokkal arányosak a város világhíres műemlékei is és azok méreteit nem lehet változtatni . . .*

*

Az utcák karaktertípusainak szempontjából, más szóval a város mai belső képében négy egymástól területben, illetőleg karakterben elég élesen elválasztható részt különböztetek meg. (Kevesebbet nem lehet, de többet lehet.)

Az első rész a félsziget csúcsát foglalja magában, melyet a többi városrésztől a Bazárnegyed és a Bajazid-teret a Kumkapuval összekötő egyenes határol; de ebbe a területbe foglalom a Szeraszkeriátus terét a Szulejmanie közvetlen környezetével együtt.

34. kép. Sah-Zade környéki utcarészlet.

A multban is, de ma is ez a város legfontosabb része. Itt van maga a Top-kapu-szeráj, legújabb időkig a török szultán és az izlám kalifájának palotája, maga egy városrész valamikor, falakkal elkerítve a többitől, melyek azonban nagyrészben lerombol-tattak. Itt kapott helyet a város egyetlen pályaudvara, az Ottomán-múzeum, a minisztériumok, az egyetem, a városháza, rendőrségi központ, az ázsiai követségek palotái, szállók épületei, egy csomó iskola, kisebb könyvtár és múzeum. Itt székelnek az összes török tudományos és kulturtársaságok, a fővárosi török sajtó minden intézménye: szerkesztőségek, kiadóvállalatok, nyomdák, könyvkereskedések. De itt vannak a fő állami és katonai méltóságok egy részének palotái, illetőleg lakóházai (más részük, a nagyobb, a pérai oldalon vagy a Bosporus mentén, illetőleg Üszküdárban lakik). Szóval ez az aránylag kicsiny terület magában foglalja a város, sőt a birodalom legfontosabb kulturális, közigazgatási, politikai és reprezentativ intézményeit

és szerveit. Viszont ez a városrész a multban is, de a jelenben is a legtöbb változáson, átépítésen, szabályozáson ment és megy keresztül, melyek közül különösen a legutóbbi évtizedek civilizatorikus változtatásai nagyon megrontották ennek a valaha legfényesebb és legművészibb résznek képét. Ma itt vannak a legnagyobb egyenetlenségek, ellentmondások, stílus- és qualitáskülönbségek és jövőre is ennek szabályozása, végleges kiépítése a legnehezebb, legkényesebb és legsürgősebb része a továbbfejlesztendő városszabályozásnak.

A második része a városnak a bazárnegyed a maga tipikus kőépítészetével és középkoriasan artisztikus utcaképével (44., 45. és 50. kép). Egyetlen lakóház sincsen talán benne és egyetlen középület sem. Minden, de minden épület a kereskedelmet szolgálja pusztán. Csupa bazárépület, karaván-szeráj, hán. A nagy bazár, az ú. n. Bezesztán körül szűk, alig néhány méteres utcák, beszegve magas, néhol 4—5 emeletes kőépületekkel, melyek az utcafelé mind arkadszerűen nyitva vannak, illetőleg eléépített árkádokkal vannak kibővítve, melyekben bolt bolt mellett, műhely műhely mellett. Külön épületben az egyptomi-bazár, a fűszerbazár. Az egésznek benyomása kissé olaszosan és kissé keletiesen középkorias, tipikusan sztambuli; úgy egészében, mint egyes épületeiben művészi a legegyszerűbb, szinte együgyű eszközökkel.

Harmadik része a városnak az e két résztől kifelé a Lykospatak és Aranyszarv közötti terület ki a falakig, mely úgyszólván kizárólagosan a tipikusan török polgári építkezést, illetőleg lakóházat foglalja magában. Keskeny, sőt túlszűk, többnyire kanyargó, hol hegynek felkapaszkodó, hol völgybe leereszkedő utcákkal és sikátorokkal, melyeket két oldalt favázas szerkezetű egy-, ritkábban kétemeletes házak szegnek.

Ez az a része Sztambulnak, melyet Európa, mint a civilizálatlanság és rondaság típusát tálal fel majdnem minden Sztambulról írott könyvben, füzetben és ismertetésben. Igaz, hogy az utcák igen szűkek és piszkosak is, a faházak nem higiénikusak,

35. kép. Az Achmedie; jobboldalt a Hippodrom-tér, elől a mai Aja-Szofia-tér, mely a felvétel idején még házakkal volt beépítve.

de tűzfészkek. És mégis szépek, bájosak ezek az utcák és van bennük valami, ami jellemzi őket, amiről rájuk ismerünk, ami karaktert ad nekik.

A házak zárt sorban épültek, szorosan, sőt szűken egymás mellé. Az utca vonalából nem lép a ház se ki, se be ; ereszmagasságuk úgyszólván kivétel nélkül ugyanaz. Ez megadja az utcakép rajzbeli nyugalmát, viszont az egyhangúságtól megóvja az, hogy vonala nem vízszintes és kanyargó. (36., 37. és 46. kép.)

Az itteni éles világításban a tipikusan európai városi lakóház-architektura rendkívül nyugtalan fény és árnyék elosztása tönkretenné a sztambuli utca képét. Viszont ez az utca úgy, ahogy ma még megvan, fény és árnyék elosztás tekintetében kifogástalanul artisztikus és nyugodt.

Oszlopok, pillérek, lizénák, párkányok nem szakgatják meg

36. kép. Sztambuli házsor.

a nyugalmas homloksíkot, csak a felső emeletnek az alsókból az utca felé való kiugrása vagy egy-egy zárt erkély, sőt néha csak egy-egy ablaknak erkélyszerű kitolása ad némi mozgást és változatosságot az utcasor képének. A homlokzat lezárására sohasem szolgál oromfal, avagy attika, de mindig az egyszerűen kiugrasztott ereszfedél, mely az összes házaknál egy magasságban lévén, egyetlenegy mély árnyékszalagot ád, melynek vonala kíséri az utca görbe vonalát és a perspektivikus hatást növeli; viszont a zárt erkélyek függőleges és vízszintes egytömegű árnyéka az ereszárnyékot megszakítva, annak esetleges unalmát enyhítik.

A sztambuli utca sohasem unalmas, de mindig jótékonyan nyugalmas. Nincsen, ami nyugtalanítson, de az utcakép folytonosan változó perspektivája, a fény- és árnyékfelületek változatos foltjai és rajza, éles, de nem bántó kontrasztja, valamint a fehér, melegbarna és szürke színek mellé kerülő élesrajzú kékes árnyékfoltok és az ízzó égnek a keskeny utcába ragyogó kis felülete olyan csudálatosan egyéni varázsú szépségeket ad, melyeket a török városépítőknek és architektusoknak az új Sztambul kiépítésénél nem szabad figyelmen kívül hagyniok.

Végre a város *negyedik része a Lykos-patak jobbparti része*, mely művészi szempontból, de minden más szempontból is a város legkevésbé értékes területe. Ez a szegénység városnegyede ma.

*

A szó európai értelmében a *török* Sztambulban nem volt sem tér, sem park. Egyikre sem volt szüksége. Áruforgalom, piac a bazárokban (a mi vásárcsarnokaink, illetve árúházaink

ősei ezek) és a tengerpart hosszában volt, vagy a szabadban, nyílt utcák során.

37. kép. Sztambuli házsor.

Bizánc Constantinopolisának terei, forumai tulajdonképpen politikai és közigazgatási centrumok voltak, de sokszor csak reprezentativ szerepük volt. A római mintára szervezett birodalomban az autokrata császár után, néha mellette, de sokszor vele szemben nagyhatalom volt a főváros népe is. Naponta 80,000 embert kellett a kincstárnak ingyenkenyérrel, illetve ingyengabonával ellátnia és ha valami ok miatt elmaradt az élelemosztás (pl. Egyptomban nem volt termés), akkor remegett a császár, mert ez könnyen trónjába, de néha életébe is került. Ennek a mindenható népnek gyülekezőhelyein voltak a forumok.

A török birodalom *ezt* a népet nem ismerte (kivált eleinte) a török népnek szava, hatalma nem volt ; a főváros lakossága nem gyűlésezett, nem járt cirkuszba, hippodromba, színházba, nem választott és nem buktatott szultánt ; ez helyette a janicsár urak dolga volt, akiknek gyülekező helye a kaszárnyáik, szállásaik voltak az *Atmejdánon*. Első dolguk volt a hódítóknak a város tereinek beépítése. De ezt úgy cselekedték meg, hogy a terek levegőjét nem vették el a várostól. A nagy Forum Theodosianum egyrészére az Eszki-Szeráj került, mely azonban régen elpusztult. Tulajdonképpen egy hatalmas kőfallal elkerített kert lett a térből, hol lombos fák alatt elszórtan állottak a köszkök és melléképületek. Később melléje épült a Bajazidie és Szulejmanie, szintén tágas udvarokkal, kutakkal, térszerű utcákkal, melyek mind a közönség részére szolgáltak. De minden nagy dsámi, sőt a kisebb mecsetek is udvarokkal, kertekkel vétettek körül és terekkel, amelyeket beszegő iskolák és más kulturépületek

38. kép. Külvárosi utca.

újra csak mind kertes udvarosak voltak (mint a régi kolostorok). Egy-egy ilyen templom és környéke, anélkül, hogy nyugati értelemben térnek volna nevezhető, egészségi szempontból, — de esztétikai szempontból is, — teljesíti a mi *terünk* rendeltetését. A bizánci Augustaion, az Aja-Szofia-tere is beépült török időben teljesen és csak a legutóbbi időben, egy égés következtében, pusztultak el onnan az épületek. A többi tér is egytől-egyig beépült az idők folyamán.

Az izlám törvénye az asszonyt és leányt háreméletre, az európai társasélettől teljesen különböző, majdnem pusztán a lakóház kapuján belül való életre kényszerítette, ami a gyermeknevelést is a ház belsejébe szorította. Tehát akiknek szempontjából leginkább szükség lett volna parkokra és terekre, azok úgysem vehették volna annak hasznát.

Viszont Sztambulnak a természettől fogva olyan a helyzete, hogy egészségi szempontból alig van szüksége térre, parkra. Háromszögű területét két oldalról tenger keríti, levegője sohasem poros, de sós párás tengeri levegő, szellő örökké fúj vagy délről, vagy a Fekete-tenger felől úgy, hogy legszűkebb sikátorában is rendesen jobb a levegő, mint a mi tágas utcájú, nagytelkű alföldi városainkban, Budapestet sem véve ki. Kirándulóhelye pedig annyi van, hogy irigyelheti tőle az egész világ.

Lakásviszonyai a legújabb időkig egészségesebbek voltak bármely nyugati nagyvárosénál. A legújabb idők nehány szörnyalkotásáig a bérház ismeretlen fogalom volt. A nyugati

nagyvárosok átka, a betegségek melegágya, a tömeglakás csak a legutolsó években mutatkozott be. A török család a maga külön telkén, a maga külön házában lakott mindig és lakik ma is még. A nagyúr hatalmas, kerttel övezett konakban, de a kispolgár is olyan házban, melyhez bár egy falatocska udvar tartozik, hova legalább egy fácskát, vagy bokrot ültet a gazda.

39. kép. Belvárosi utca (háttérben a Jeni-Valide-dsámi).

Mindent összevéve úgy gondolom, hogy Sztambul megoldotta azt a problémát, melyet a lakás-, illetve városkultura nyugati mesterei, az angolok, mint ideált tűztek ki: hogy a nagy bérkaszárnyák helyett a nagyváros házai is családi házak legyenek, melyekben legfölebb 2—3 család lakhasson egy födél alatt.

Bizonyos az, hogy Sztambulban egy lélekre sokkal nagyobb levegőterület jut — és milyen levegő ez! — mint bármely nyugati modern nagyváros lakossára. És bár Sztambulban a legutóbbi időkig egyetlen nyilvános park, kert, vagy nagyobb tér nem volt, a város talán a világ leglevegősebb, leglombosabb és legegészségesebb városa.

Igaz, hogy mai napig Sztambulban gyár és bérkaszárnya is alig van.

*

Ez a város maradt örökül a mai Törökországra. Kissé kopott biz az, megrokkant, lerongyosodott, némely helyen

40. kép. Belvárosi utcaszeglet és bejárat egy dsámi udvarba.

eléktelenített és megcsúfolt. Mint egy régi, nemes keleti szőnyeg, melyet hozzá nem értő barbárok szeges csizmái sokhelyütt meglyukgattak és a lyukakat később a szegény örökösök néhol hozzá nem illő gyári ronggyal foltoztak meg ; de sokhelyütt megmaradt a lyuk is. Az alap azonban megvan ; a város még mindig az ozmán török architektura megbecsülhetetlen kincse, kulturájának ma még élő szerve, jövendőjének hatalmas talpköve.

*

Való igaz, hogy Sztambul nem modern város. Kulturfejlődése a XVIII. században megállott, civilizatorikus fejlődése pedig a mult század második felében ; tehát épen akkor, amikor az európai nagyvárosok kialakulása megkezdődött, hogy rohamléptekkel haladjon a fejlődés ma még ki nem számítható magasságai felé.

41. kép. Külvárosi utca a Theodosius-féle falaknál, előtérben régi török temetővel.

A város az országgal együtt begubózott, mert félt: a haladástól. A beteg ember félelme az, aki bezárkózik, hogy az idő elfusson felette és őt ne vegye észre.

De az élet felkereste őt így is végül. Elfutni előle nem lehetett, kitérni is csak egyideig. Törökország az utóbbi 50—60 esztendőt átaludta és most rövid idő alatt pótolnia kell mindazt, amit elmulasztott és amit Európa nyugati államai egy félszázad alatt alkottak erejük teljes megfeszítésével. Mindenekelőtt meg kell építenie a modern Sztambult.

*

Ha a várost, mint művészeti alkotást fogjuk fel, akkor az, mint bármely más művészi produktum: egyetlen egység, egyetlen műtárgy. Tehát nem az egyes elemek: épületek,

utcák, terek összegezése, — mint ahogyan az egyes épület nem a kő, tégla, fa, kapu, ablak, fedél, kémény stb. egyszerű összerakása, — hanem ő maga az egység, mely ezeket, mint anyagi és technikai alkotórészeket magában foglalja. Természetes, hogy a város, mint művészi kompozició, mint az emberi művészet legnagyszerűbb, legmonumentálisabb alkotása, az esztétikai kielégítés mellett magában kell hogy foglalja a praktikum kielégítését is. Aminthogy igazi nagy kulturkorokban ez a két szükségszerűség minden műtárgynál természetszerűleg megkövetteltetett ; dekadens korok találták ki tehetetlenségük megnyugtatására a «L'art pour l'art» hazugságát.

Minden egyes háznál megköveteljük, hogy az ne csak szép legyen, hanem használható, egészséges és gazdaságos, (vagyis előállítási költsége álljon arányban tényleges vagy fiktiv jövedelmezőségével), annál inkább meg kell követelnünk ezt a várostól, mint egységtől. A várost akkor mondhatjuk sikerült alkotásnak, ha a forgalom, az egészség, a gazdaságosság *és* az esztétika által követelt feltételeket kielégíti.

De mindeme követelések kielégítése közben az állandó végcél : a városnak, mint *egy* építménynek művészi összhatása, melyet a városépítőnek, — legyen az egy ember, avagy egy historiai kor, — egy pillanatra sem szabad szem elől veszítenie.

Ezt a legmonumentálisabb művészi problémát a régi, fejlett kulturákkal bíró korok különbözőképpen, de megoldották. Megoldották nem tudatosan, számítással, nem nagy apparátusokkal de a belső stílusérzés ösztönösségével, természetességével, nyugalmával ; sohasem kapkodva, sohasem keresve és okoskodva, de a hivő meggyőződés biztonságával.

Viszont, ha az elmult század, de különösen a legutóbbi félszázad alkotta nagyvárosokat vesszük szemügyre, akkor kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy míg azok nem tudják kellőképpen kielégíteni a praktikum legfontosabb követeléseit sem, bár azokat a szociális civilizáció elsőrangú problémává és a műszaki tudás megoldhatóvá tette, egészen természe-

tes aztán, hogy a művészet követelésének kielégítését meg sem közelítik.

A gyáripar és a vele összefüggő nagykereskedelem rohamos fejlődésének természetes következménye lett egyrészt a pénz, másrészt a nép tömegeinek a városokban való rohamos megszaporodása. Ezzel együtt szaporodtak a város gondjai és feladatai is olyan mértékben és olyan hirtelen, hogy azt a városépítés és rendezés soha sem tudta nemcsak elérni, de szinte mindjobban és jobban marad el megette. A századokon által fejlődött architektonikus és technikai principiumok márólholnapra elvesztették létjogosultságukat, mint ahogyan márólholnapra buktak meg — és buknak még mindig, — világszerte a tradiciókon fejlődött társadalmi intézmények is. De a régi, megdőlt principiumok helyébe nem született meg még az új máig! *A régi város nincs többé, de hol van az új?*

Néhány évtized alatt sokmilliós városok nőttek naggyá, de *a nagyváros* nem született még meg.

Miképpen a zsufoltság és egészségtelen életmód, a rossz táplálkozás, kevés levegő, kevés napfény ellen orvosok és egészségügyi intézmények próbálják védeni és gyógyítani a szerencsétlen, degenerált városi embertömeget, de az igazi okokat eliminálni, a baj eredendő okát megszüntetni módjukban nincsen, úgy vagyunk a tömegvárossal magával: toldozzuk-foldozzuk, zsufoljuk, ritkítjuk, bővítjük szisztémával és anélkül: de az igazi *nagyvárost* még nem oldotta meg a modern civilizáció. Pedig soha annyit városépítésről nem beszéltek és írtak, mint a mi korunkban. Viszont addig, amíg valami nyugvás be nem következik, lehetetlennek tartom az igazi megoldást. Amíg a nagyváros folyton-folyvást új meg új technikai feladatokat produkál, nagyobb és nagyobb tömegeket fogad magába, amíg előre nem számolhat senki az összes lehető követelésekkel, melyeket ki kell elégítenie, addig nem lehet rendszerbe és rubrikába foglalni a nagyváros-építés szabályait. Értvén e rendszer és szabályok alatt pusztán a technikaiakat, a városépítés prakti-

kumait. És hol vagyunk akkor még a művészi probléma megoldásától?

*

Végigtekintve a Nyugat nagyvárosainak nagy során, önkéntelenül felvetődik a kérdés: melyik oldotta meg közülök problémáját, illetőleg melyik közelítette meg leginkább a megoldást.

Azt hiszem, eltalálom az igazságot, amikor erre azt felelem: azok a városok, melyeknek régi magva a legnagyobb, illetőleg amelyek aránylagosan leglassabban fejlődtek nagyvárosokká, azok ma közelebb állanak ahhoz a nagyvároshoz, melynek megszületését várjuk; viszont amelyeknek multja legkisebb, illetőleg amelyek legrohamosabban fejlődtek, azoknak sikerült feladatukat kevésbbé megközelíteniök.

Amit mondtam, az első pillanatra merésznek látszik, mert ellenkezik a mai kulturáról való általános felfogással, ellenkezik a civilizáció, a technika önérzetességével, de ellenkezik a látszólagos logikával is. Mert a logika szerint a *modern* nagyváros jobban volna megoldható akkor, ha nincsenek a feladat útjában régi szubstrukciók, elavult hagyományok, szentimentális szempontok és a modern tudás párosulva a modern civilizációval «tabula rasa»-n könnyebben, zavartalanul és tökéletesebben alkothatná meg a maga képére formálandó városát.

Aminthogy meg is alkotta azt New-York-ban, Csikágóban, de Berlinben is.

És éppen e példák adnak nekem igazat. Mert ki meri állítani, hogy a fenti városok ideáljai lehetnének egy városnak? De mindenki tudja, hogy Berlinnél különb Bécs és Bécsnél is Páris.

Az egyes városok belsejét közelebbről szemügyre véve is azt tapasztaljuk, hogy azok a részek rendesen a jobban sikerültebbek város esztétikai szempontból, amelyek régebbiek. Bécsben ez a határ a Ring; ami azon kívül van, az többnyire

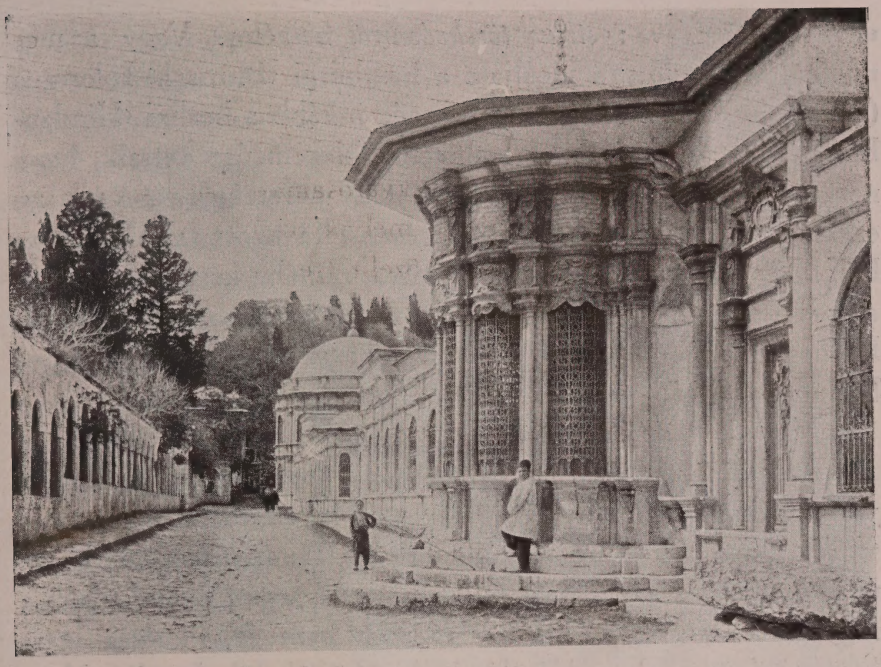

42. kép. Utca az ejub-i temetőben.

csak szám és statisztika, meg technika, esztétika azonban csak azon belül van. És a mi fiatal Budapestünknek is legmegnyugtatóbb része — Budán a váron kívül — a ma már erősen elnyomorított Belváros és a Rákóczi-út belső része, nem pedig az Andrássy-út.

*

De hát miért nem oldotta meg a modern ember legfontosabb problémáját? Vagy helyesebben: miért nem tudta megoldani?

Mert hiszen nem megoldhatatlan.

Erre a kérdésre kérdéssel válaszolok: miért nincsen megoldva egyetlen egy modern művészi problémánk sem?

Avagy meg van oldva valamelyik?

Van-e korunknak *stílusa* épületben, szoborban, képben? Lehet-e egyáltalában másról, mint divatokról, vagy

enyhébben szólva: *stílus törekvésekről* beszélni? Vagy a monumentális skulptura ideálja-e a hamburgi «Bismark»-kolosszus (hogy a legjobbat említsem), de még inkább a berlini «Hindenburg», (hogy a legújabbat említsem). Nekem úgy tetszik, hogy nem annyira monumentalitásokról, mint méretekről van csak szó ezeknél. A piktura és rajz pedig régen eltávozott falról, könyvből, hogy olajban vászonra applikálva, rámába kerüljön; szegre, ami eredetileg nem volt így gondolva és ami bizony nem stílus. De beszélhetnék a nyelv művészetéről: az irodalomról is, azonban ez nem reám tartozik.

Mi ennek az oka?

Az iskolában úgy tanultam, hogy Amerika felfedezésével véget ér a középkor és kezdődik az új-kor. Később a fejembeverték, hogy a kultura megújhodása: a renaissance volt az az új erő, mely az emberiséget kiemelte a sötét középkorból a ragyogó világosságra. De az igazi ok nem ez, illetőleg igazi neve nem ez, csak az időpont helyes körülbelül. Igenis, abban az időben valóban megszünt a középkornak nevezett kulturélet-folyamat, mert akkor vált általánosan nyilvánvalóvá, ami már régebben erjedt a gondolkozó, sejtő és ösztönösen érző lelkek mélyén: hogy az a lelki, belső nagy kulturerő, mely az antik világ elrothadt holttetemén a népvándorlás kaotikumából megteremtette az új Európát: *a keresztény kultura csődöt mondott.* És Luther Márton nem egy új kultura apostola, csak konstatálója annak, amit előtte Husz János hiába akart elhitetni, hogy a régi már életképtelen. Drasztikum ez, de valóság. A renaissance nem új kultura kifejezése stilusban, nem születése egy új erőnek, de bizonyítéka annak, hogy az elfáradt kulturának arra volt szüksége, hogy egy holt világ romjait ássa ki és a maga elhaló erőit azzal pótolja.

Ne áltassuk magunkat: a renaissance nem a keresztény Európa szülötte, csak egyszerű pótlék, vagy ahogyan ma mondjuk: Ersatz. Európa kulturájának első kölcsöne. Mint mikor valaki elviseli a jó időkben az új ruhát és később, a rosszabb

időkben lerongyosodva előveszi régen eldobott ócskaságait ; kicsit kijavítja, kifoldozza, a mocskot kimossa belőle, kivasalja, aztán felveszi és azt mondja : új a ruhám, ismét úr vagyok. Sőt maga is elhiszi. Ilyenforma volt az is.

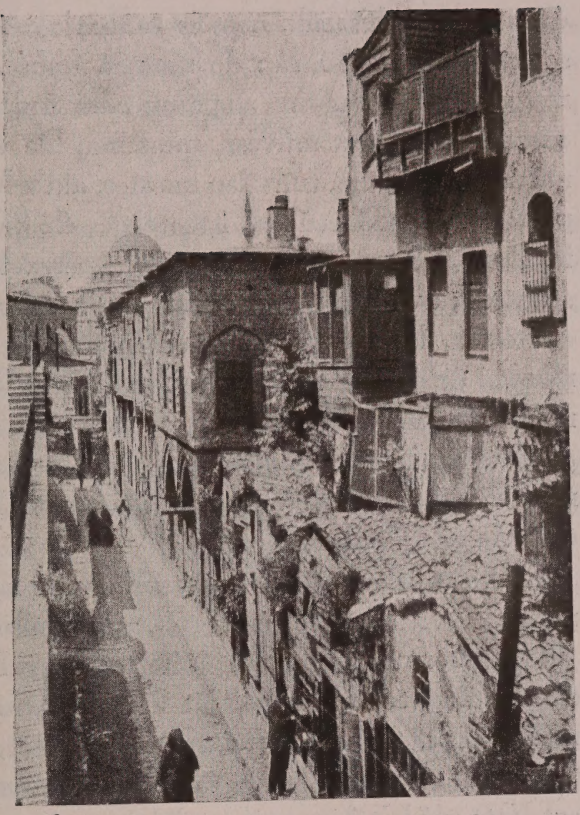

43. kép. Utca a Bazár-negyedben.

De nem tartott sokáig. Rákerült a sor hamarosan a barokra, még hamarább a rokokóra aztán ismét vissza kellett nyulni a régi hellénekhez, hogy jöhessen az ampir, bidermayer. (Hiába, az ócska ruha hamarább tönkremegy, mint az új.)

És aztán? Jöttek a 80-as évek, a teljes felbomlás, összevissza romantika klasszikával és reneszánsszal, gót, barok, mór, román, görög. Európa kulturereje teljesen kimerült : jött a szecesszió. Másfél évtizede ennek csak és hol van már az is. Újra úszunk az empireban, bidermayerben, sőt a barokban és reneszánszban.

Van-e hát stílusa a mának? Sőt van-e saját, külön kulturánk?

És ha nincsen, vajjon hogyan akarjuk megoldani legnagyobb kulturproblémánkat : a nagyvárost?

Magunk sem hisszük komolyan, hogy meg tudjuk oldani

és mert nem hisszük, nem is tudhatjuk. Akarni akarjuk pedig, szükségünk is van rá : de nincsen miből. Technikai tudásunk megvan, soha ennyire alaposan nem tudta mesterségét és művészete történetét művész, mint ma. De vajjon melyik az igazi művész : az a régi, tudatlan barát-e, aki a Márkus krónikáját képekkel és kezdőbetűkkel írta tele és élő betűkkel, anélkül, hogy fogalma lett volna anatomiáról, perspektiváról, korhűségről, stílusról ; avagy a mai akadémiai piktor, akinek kisujjában van anatómia, könyvtára tele a világ minden népének és korának minden őt érdeklő dolgával, akinek rendelkezésére áll műterem, modell, múzeum és tudomány és akit a szakszerű kritika megőriz anakronizmustól és minden más botlástól és a technika kisegít minden nehézségből. Vajjon az a névtelen barát a művész, vagy ez? Mert egyikük nem az!

Avagy össze merjük-e hasonlítani a mai *építőművészt* azzal a másik, névtelen mesteremberrel, — talán barát volt az is, — aki valaha Worms templomát építette, vagy Róma akármelyik kis ókeresztény templomocskáját a falakon kívül, aki nem tudott mechanikát, nem ismerte a műtörténetet, nem tudott semmi mást, mint rakni a követ és téglát és a fagerendát úgy, ahogy azt látta elődeitől, egymás mellé, egymásra, amíg készen nincsen az isten háza és a kampanilébe kerül a harangocska. Hol van ez a két ember egymástól? Akik közül az egyik okleveles tudással csinálja azt, amit a másik tudattalan hittel csinált.

De mégis és épen ezért stílus az a régi, míg a mai, hát ez valami más : tudás, legföllebb ízlés is.

Ez van ma : tudás!

Egy nincs : hit.

Amaz a civilizáció, emez a kultura.

Művészet pedig nem civilizatorikus produktum, akárhogyan is látszik ez ellentmondásnak, de függvénye a kulturának.

Hit — nem vallási értelemben beszélek hitről — csak a népnél van még ma, tűnőben az is : a nép művészete ma is stílusos még.

De ez a nép ma városokba tódul gyári tölteléknek és a pénz rabszolgájának, a civilizáció katonájának, amely civilizáció nem tudja megoldani a maga alkotta város művészi képét sem . . .

*

Talán kissé túlsokat is bölcselkedtem nem épen szorosan tárgyamhoz tartozó dolgokról. De szükségesnek tartottam, hogy őszintébben, mint szoktuk, vizsgáljuk meg erőinket, melyeket egy feladat szolgálatába állíthatunk.

Az élet azonban cselekvést követel. A probléma megvan és meg kell azt oldanunk : a nagyvárosok szemünk előtt nőnek ki és milliós tömegek összezsufolodása, a megsokszorozott és még folyton sokszorozódó árú- és személyforgalom, a munka és munkás szervezkedése, a lakáskérdés, közélelmezés, közegészségügy, közvilágítás, a kulturszükségletek kielégítése és még számtalan más probléma megoldása teszik komplikálttá és nehézzé a modern nagyvárosok adminisztrációját és a város fejlődésének helyes irányítását.

Mindezen felül pedig nem szabad felejtenünk, hogy a városépítés és szabályozás nemcsak technikai, de architekturai feladat is.

Egyszerű lesz feladatunk akkor, ha olyan városról van szó, melynek kulturértéke, illetőleg művészi értéke nincsen, amilyen például New-York. Ez esetben a kérdés egyszerűen a praktikum kérdésévé devalválódik, vagy mondjuk technika kérdésévé. Ez a mai kor városa ; stílusa lesz : a mai kor stílustalansága.

Nem épen ilyen, de szintén egyszerű a probléma, ha olyan nagyvárosról van szó, mely arányłag kicsiny és nem túlságosan értékes históriai magból lett hirtelen naggyá ; ilyen pl. Berlin, de még inkább Budapest. Az új város a kis magot egyszerűen átnövi. Az öreg várost idők folyamán a körülövező új megöli. Kár ugyan azért is, ami így kell, hogy elpusztuljon, mert nem pótolható, de megakadályozni mindenáron nem érdemes ezt a folyamatot.

44. kép.

Nehezebb és nehezebb probléma előtt állunk, ha régi és nagy kulturváros szabályozásáról, illetőleg továbbfejlesztéséről van szó, ahol a régit nem lehet és nem szabad egyszerűen letörölnünk a tábláról, nem szabad elvennünk karakterét és mégis egy, az új igényeket, az élet új követeléseit kielégítő várost kell fejlesztenünk abból. Ezt a nehéz problémát ahány város, annyiféleképen oldotta meg, de többé-kevésbbé az előbbi módszer továbbfejlesztésével és természetesen különböző sikerrel. Páris, Bécs megoldásai többé-kevésbbé hasonlatosak: a régi várost kellő kímélettel alakítgatják és köréje telepítik mind nagyobb és nagyobb gyűrűben az új várost. A régi várost meghagyják eredeti rendeltetésének: kulturcentrumnak, állandó intézmények őrének; az új városrészekben helyezik el a modern civilizáció által követelt intézményeket; a periferiákon, sőt túl azokon is az iparvállalatokat, gyárakat stb.

Külön módszerrel oldotta meg a kérdést Róma és Velence. Ott a régi renaissance város szinte úgy, ahogyan volt, megmaradt, mellette épült egy teljesen új, mely élesen elválik a régitől és a maga külön életét éli.

Mindezeknél nehezebb probléma azonban Sztambulé. Először, mert most kell kezdenie azt, amit 50 éve kellett volna,

másodszor, mert területe csak egy oldalon, a szárazföld felé fejleszthető, harmadszor, mert terepe egészen különleges és negyedszer, mert a feladatnak még technikai megoldásához is hiányzanak a megfelelő anyagi és szellemi erői.

45. kép. Régi ház a Bazár-negyedben.

Három megoldási mód között kell választania.

Egyik az, hogy pusztán a civilizatorikus követeléseket elégíti ki, vagyis megszabályozza a várost úgy, hogy a régit nem veszi tekintetbe: ami útba áll, ami nem felel meg egészen, lerontja és újjal, mással helyettesíti. Ez radikális, egyszerű módszer, mellyel leghamarább és legolcsóbban célhoz jut.

A második mód, hogy megtartja és konzerválja a régi várost, ami pedig új intézményre szüksége van, azt a galatai oldalon létesíti. Ez is egyszerű módszer.

A harmadik volna végre a középút a kettő között, mely a várost nem rombolja le, hogy egészen újat építhessen helyette, de nem is tekinti múzeumi tárgynak, melyet csak konzerválni kell, hanem élőszervezetnek, melyet nevelni kell, fejleszteni kell úgy, hogy karakterét, kulturegyéniségét megtartsa és annak szellemében épüljön tovább. Nem dobja áldozatul a civilizációnak a kulturvárost, de a kulturája továbbfejlesztésére használja fel a civilizatorikus tudást.

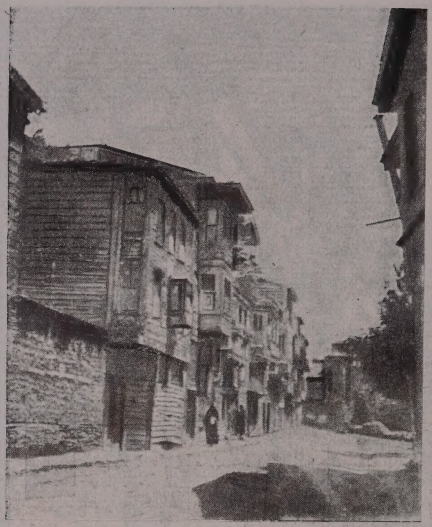

46. kép. Utca-kép.

A feladat így súlyosan nehéz, de hogy megérdemli a fáradságot, sőt hogy minden munkát, gondot és anyagi áldozatot megér, azt a nyugat modern nagyvárosainak negatív példája bizonyítja.

És bizony mondom, nem kell túlságosan dicsekednünk ezekkel a mammut-városokkal, melyek kétségtelenül a civilizáció és gazdasági erő centrumai. New-York, Csikágó, de Berlin sívársága, ridegsége és szomorú művészietlensége nem kárpótolja kulturára és művészetre olyan nagyon szomjas civilizált lelkünket a maga modern vívmányaival, tisztaságával, jó úthálózatával, közlekedési lehetőségeivel, nagy parkjaival, egészségügyi berendezkedéseivel, szociális és kulturális intézményeivel stb. Mert lehet, hogy kisebb ott a gyermekhalandóság, de nagy, igen nagy a megnyomorított lelkű emberek száma.

Ezeknél sokkal primitivebb város Páris is, de szép, olyan szép és olyan vidám, mosolygó : Párisnak van lelke.

Ott az örök város : Róma! Régi része szűk utcájú, rossz kövezetű, piszkos, sötét, házai is rosszak, egészségtelenek és ott van az új Róma a maga széles, befásított utcáival, szabályos tereivel, jó úthálózatával, modern, világos lakásaival. És mégis : szépségre, kulturára sóvárgó szívünk és szemünk, ha Rómába kerül, nem keresi az új Rómát soha, de fogja járni a régi, piszkos utcákat és szűk sikátorokat és a lelke meg fog telni hálával. Venezia talán a világ egyik legegészségtelenebb városa, de Amerika bizonyosan elcserélné vele New-Yorkot és mi építők mégis Veneziába, Certosába, a régi Rómába és Párisba járunk

várost építeni tanulni, nem Berlinbe és Budapestre.

Azért civilizált, de kulturában koldusszegények mi : ha új várost építünk, ám építsük azt meg minden tudásunkkal olyanra, hogy a civilizáció követelményeinek mindenben megfeleljen, sőt ne is valami nagyon törekedjünk művészi megoldásokra : hiszen a jó, becsületes, az intelligens munka maga is bizonyos fokig szép is, de legalább nem csúf. De amikor egy régi kulturváros szabályozásához kell nyulnunk, akkor vigyázzunk. Nagyon vigyázzunk, nehogy olyant pusztítsunk el, amit soha, soha megcsinálni, pótolni nem tudhatunk.

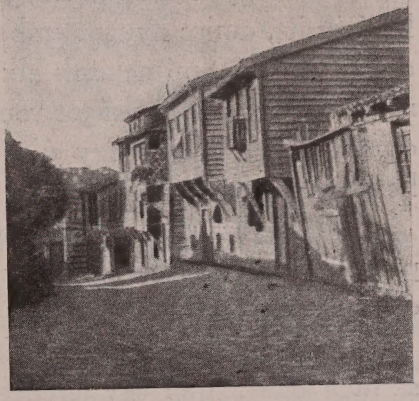

47. kép. Utca-kép.

A művészet élő élet ; emberek lelke él minden műtárgyban és egy városban nemzetek, korok lelke : Sztambulban egyszerre kettő is és mindkettő egyetlenül nagyszerű, külön kulturát jelentő.

A mai Sztambul az ozmán-török kultura alkotása a bizánci alapon. És bármily kopottak is Sztambul kövei ma, bármilyen görbék is utcái és düledezőek, tűzveszélyesek házai : de milliók és milliók élő, jajgató és diadalmas, dicsőséges és véres turáni kulturálmának megvalósulása a város ma is. Élő bizonyíték és élő művészet minden kupola és mináré, minden csendes, kanyargó utca és néma, zárt rácsos ablak. És minden sokszázados platánfa és görbe, tömzsi fügefa és házak falába illesztett, utak szegletén álló rézcsapos márványkút, minden kőkerítés, melyen belül magános türbék és öreg, mohos, turbános sírkövek várnak száz és száz esztendők óta fekete ciprusok alatt. Élő bizonyítékok

ezek és beszélő, élő művészet mind, ami nem lármázik és nem követelőzik és nem csinál reklámot.

A mi civilizált szemünk azt látja meg Sztambulban először, hogy piszkos, rendetlen, házai rossz karban vannak és egészségtelenek. Hogy utcái szűkek, közlekedése primitív, sok minden hibázik itt, amire nyugat embereinek szüksége van és sok olyan dolog van itt, ami nekünk alkalmatlan és terhes. És ebből természetesen azt a tanulságot vonjuk le, hogy tehát *ezt* a Sztambult el kell pusztítani és egy újat építeni, mely talán hasonló lehetne — Berlinhez.

De vigyázzunk nagyon : nehogy megöljük a rosszat és vele pusztuljon a művészet. Nehogy holt civilizációért cserébe adjunk élő kulturát.

Benn Sztambulban, a Múzeum kertjének bejárata előtt, az utca közepén áll egy terebélyes, gyönyörű fa. Az út nem túlságosan széles és a fa erősen útjában áll a közlekedésnek annál inkább, mert a közúti vasút is ebben az utcában van. Berlinben, Budapesten régen kivágták volna már, mert zavarja a rendet, a közlekedést ; Sztambulban kikerüli szépen, szó nélkül minden. Mert még nem ért ide a civilizáció ; félek pedig, hogy ideér nemsokára és első dolga lesz az útban álló szegény fát kivágni. Nélküle pedig szegényebb lesz a város.

*

Sztambul város feltétlenül szükséges szabályozásának és modern intézményekkel való ellátásának miként való keresztülvitele egy külön, hatalmas tanulmányt igényelne, melyet egyáltalában nem vállalhat az én szerény vázlatom. Különben is meggyőződésem, hogy ezt a munkát nem végezheti el idegen ember, ezt a török nemzetnek kell megcsinálnia. Mi, idegenek, legfeljebb csak tudásunk praktikumából adhatjuk azt, ami általános érvényességű, tehát ami inkább elv, mint valóság és amit azután ozmán művészet és munka kell, hogy valóra váltson.

Én magam itt néhány olyan gondolatomat, illetőleg megjegyzésemet akarom csak elmondani, melyek a városban való hosszú bolyongásaim közben eszembe jutottak, amelyek azonban nem vindikálják maguk részére a kizárólagosan helyes megoldás egyetlen lehetőségét. Ellenben esetleg adnak egy-két-egészséges gondolatot azoknak a kiválasztottaknak, akikre rásúlyosodik a feladat, hogy ezt az öreg várost megfiatalítsák vagy — eltemessék.

*

Építőművészeti szempontból a város legértékesebb része, sőt megbecsülhetetlen kincse a *sziluett*-je. Már maga a természet megáldotta őt egyéni, csodálatos fekvésével, terepének jellegzetességével és a Nyugateurópánál hasonlíthatatlanul kedvezőbb világítási viszonyokkal : a déli éggel. De hatalmas kulturkorok ezt az alapot ki tudták fejleszteni úgy, ahogy ez semmi más városnak nem sikerült a maga adott viszonyai között. A bizánci Constantinopolis sziluettjét az ozmán-török Sztambul sziluettje feltétlenül felülmulja művészi szempontból ; a mai sziluett egyes és épen legsikerültebb részleteinek architekturája az ozmán-török építőművészet egy-egy pompás históriai emléke : a Top-kapu-szerájon kezdve a dombok taraját koronázó világhíres dsámik sora ez : a világváros és a világhódító nemzet kőből formált históriája.

De a sziluetten belől való folt- és színhatása is elsőrendű, bár ma már, sajnos, nem kifogástalan.

A tengerparttól kezdve a meglehetősen egyenlő magasságú (régen így volt) és sötét-meleg színű házfedelek vízszintes vonalakat, illetőleg foltocskákat adnak, míg a házak aránylagosan kicsiny léptékéhez képest a felettük kiemelkedő, rajtuk uralkodó dsámik hatalmas tömege, függőleges vonalai, illetőleg felfelé törekedő lendülete és világos, hideg színe artisztikus ellentétet ad.

Ebbe a harmónikus képbe a legutóbbi esztendők folyamán

48. kép.

betolakodtak az új, nyugateurópai városi léptékekben épült épületek, különösen a partmenti kereskedelmi részeken, melyek ide nem szabott vonalaikkal és tömegükkel megzavarják az eddig hibátlan képet, rontják úgy a külső sziluettet, mint a belső folt- és színhatást. De a város belső utcaképében is, ahol megjelennek, tönkreteszik a legszebb művészi hatást : a dsámik tömegének és sziluettjének a régi, harmónikus környezetükben való monumentálitását, mindenekfelett való szuverén dominálását.

A negatív példából konstatálva, kimondhatom bátran : Sztambul nem tűri a túlmagas tömegépítkezést. A 2—3 emeletes ház az, mely az idevaló léptéknek megfelel. De nem tűri meg a nagyterjedelmű, szélesen terpeszkedő épületet sem mindenütt (viszont némely helyütt, megfelelő módon elhelyezve és megfelelő környezetben kitűnően sikerült példákat kapunk erre, mint a Sejk-ül-Iszlámátus palotáját a Szulejmánie alatt). Miután pedig a tömegépület, főképen a tömegbérház a modern civilizációnak is csak torzszülöttje és a nyugati nagyvárosoknak is állandó átka, Sztambulban pedig sohasem volt otthonos, tehát, mint épületszisztéma, nyugodtan elmaradhat. Egy okos és előrelátó építési törvénnyel ezt a kérdést — egyikét a legfontosabbaknak — egyszer s mindenkorra el lehet intézni.*

* Ugyanezt a gondolatot találtam csaknem így kifejezve H. Jansennek, a jeles német városépítőnek egyik erre vonatkozó ujságcikkében és ez is bizonyítja, hogy ez nemcsak fontos kérdés, de megoldása is egyszerű és kézenfekvő.

49. kép.

Ha a régi török Sztambulnak terekre és szélesebb utcákra meg parkokra szüksége nem volt, a mai, de még inkább a jövendő Sztambulnak annál inkább szüksége lesz reájuk. A város, miként a multban főközvetítő kereskedő volt kelet és nyugat között, kapuja Ázsiának Európába, úgy ezt a helyzetét jövőre is meg fogja tartani. Fekvése ma is az, ami volt, kikötője elsőrendű, predesztinálva van tehát, hogy *kereskedőnagyvárossá* alakuljon. Szüksége is van erre.

Azonban mai állapotában megközelítőleg sem tudja kielégíteni azokat a követeléseket, melyeket egy modern kereskedő várostól vár a modern kereskedelem.

Nincsen *kiépített* kikötője, nincsen nagy befogadóképességű vasúti pályaudvara, sőt az a mai helyén nem is fejleszthető már. Nagy szekér- és kocsi-, illetőleg automobilforgalomra berendezett útjai, elosztó, illetőleg egyesítő terei nincsenek.

De amelyik pillanatban az új élet, a lázas, sietős, idegrontó elkezdődik, amikor az utcákon zaj lesz és nyughatatlan tülekedés, amikor az emberek nem ülhetnek ki a csendes utcára, árnyékos fák alá diskurálni, de inkább hallgatva kávézni és pipázni, mint ma, de kikerül a háremből a boltba, műhelybe, utcára, piacra, a modern életbe a török asszony és a kisgyerek is vele, azonnal szüksége lesz a városnak egy-egy oázisra, csendes zöld helyre, ahová rövid idő alatt és rövid időre is pihenni, levegőt

50. kép. Bazár-negyed.

szívni mehet a munka rabszolgája, a civilizáció malmában megkopott ember, de legfőképpen a gyerek.

A várost, belső architekturájának jellemzésénél, négy részre osztottam fel és ezt a felosztást veszem alapul a következők tárgyalásánál is. Kezdem az első résznél.

Említettem, hogy ma — de minden időben is — ez volt a város természetes középrésze. Itt voltak mindig és vannak ma is a legfontosabb kormányzati és kulturális intézményei a törökségnek, itt vannak kulturkincsei : monumentális épületeinek talán legbecsesebbjei. A város szabályozásánál tehát erre a városrészre fordítandó a legnagyobb gond.

Viszont ez a legtermészetesebb középpont is, mely magától adódott ki, tehát a jövőre sincs semmi ok, hogy az ne maradjon.

Legnagyobb szépséghibája, de technikai hibája is e résznek az új hídtól a Szeráj-Burnuig, illetőleg még tovább, a Márvány-

51. kép. Külváros.

tenger partján az égett városrészen át a Kum-kapuig terjedő tengerparti oldal, különösen ennek elsőül említett szakasza. Ez valamikor a város legszebb része volt és ma határozottan egyike a legfeltűnőbb szépséghibáknak a pályaudvar és vámház idetolakodása. De nem is praktikus megoldás, mert idővel nemcsak a város fejlődésének lesz útjában ez a két intézmény, de a kereskedelmi forgalom bizonyosan bekövetkező nagyméretű növekedésével ezen a szűk és nem is bővíthető helyen ezeknek szükségszerű kibővítése is leküzdhetetlen akadályokba fog ütközni. (Ma is csak kínnal bonyolítják le a forgalmat.) Budapesten csak anyagi erők hiánya akadályozza a központi pályaudvar évtizedek óta vajudó kitelepítési kérdésének végrehajtását. Külföldi nagyvárosokban földalatti, illetőleg földfeletti vasútakkal, földalatti személypályaudvarokkal oldották és oldják meg ezt a feladatot, de mindenesetre azt a célt tartják szem előtt, hogy

a nagy pályaudvari telepeket a város felületéről, illetőleg területéről eltüntessék.

Sztambul ezt az új kikötőépítéssel kapcsolatosan a legközelebbi jövőben természetes módon, könnyen és végérvényesen megoldhatja amennyiben a vámházat és pályaudvart, minden hozzájuk tartozó intézménnyel együtt az új kikötő közelében helyezi el, sőt kell is, hogy elhelyezze. A pályaudvar és vámházak kitelepítése által hatalmas területet nyer a város, melynek külső, a Múzeum-parkkal összefüggő része a parkhoz volna csatolandó — valamikor úgyis az volt — és legfeljebb kiállítási pavillonok, műcsarnok, szépművészeti, etnográfiai múzeum, képzőművészeti iskola vagy ehhez hasonló, alacsonyabb, könnyebb, stílusosan kiképezhető, szabadon a fák között álló épületek által lenne beépítendő. Belső része személyszállító hajók, helyi járatú gőzösök, csolnakok kikötőjéül szolgálhatna. A kiépített part széles sávja szabadon hagyandó volna, — itt vezetendő egy tengerparti villamos közúti vonal, melyre szükség lenne egészen az új kikötőig — belső oldalán pedig zárt sorban épülhetnének nyugodt homlokzatú, középületszerű épületek, de legfeljebb két emelet magasságban.

A mai új hídfő előtti túlságosan szűk, de erősen nagyforgalmú térnek kibővítése is elsőrendű szükség. Valamikor a Jeni-Validedsáminak az öböl felé való homlokzata szabadon állott — legalább egy XVII. század végi francia metszeten így láttam, (Grelot : Voyage. Páris, 1680) — egészen addig a templomhoz tartozó és hozzáépített régi épületig, melynek templomfelőli része alaboltozva utcaáthídalást képez és amely épületnek nagyrésze ma teljesen beépíttetett a perai modorú levantei, ízű kellemetlen házak közé. Ezt a teret újra szabaddá kell tenni egészen addig a régi áthídalásig, illetőleg épületig. Megjegyzem, hogy ez a templomhoz csatlakozó utcaáthídalás és az alaboltozott épület maga egyike Sztambul legművészibb építményeinek úgy kompozíciója, mint kiképzése és szituálása szempontjából és architekturája egyike azon kevés alaptípusnak, melyet a szüle-

tendő új török nemzeti architektura kialakulásánál komolyan számba lehet és kell is venni. Különben az épület kitűnő karban van.

A tér másik — a hídról nézve jobb — oldalán szintén le kell bontani az ott álló, teljesen értéktelen épületekből annyit, hogy a templomhomlokzat teljesen szabadon álljon. Ezzel megmentjük a templomot és egy feltétlenül szükséges teret kapunk.

E térről — Emin-Enu-tér a török neve — vezet a főút az Aja-Szófia előtti térre, illetőleg az Atmejdánra. Ezelőtt nem régen még házak állottak az Aja-Szofia és Achmedie között, a bizánci idők Forum-Augustaeum-ja helyén. Egy tűzvész elpusztította ezt a városrészt és így újra kinyílott a világ egyik legszebb terének helye. A végleges megoldás, illetőleg a ma még nem kész tér architektonikus kiképzésének befejezése kézen fekvő és egyszerű. Alig kell itt valamit is építeni, hogy készen legyen teljesen ; hiszen az Aja-Szofia és az Achmedie szerencsés szituációja már magában megoldotta a feladatot és nekünk csak a meglevő hatást kell fokozni, a meglévő zökkenéseket megszüntetni. Hiányzik a térnek a Márvány-tenger felé való lezárása és ezt úgy lehetne megoldani, hogy egyrészt a tengerre nyíló páratlan kilátás ne vesszen el, másrészt az Aja-Szofia, Achmedie és a közöttük álló szép, restaurált Hamam (a nagy Szinán által épített felséges török fürdő) művészi hatása ne szenvedjen. Ezt elérjük egyszerűen úgy, hogy az Aja-Szofia kerítésének tengerfelőli szegletét összekötjük a hamam külső szélével egy oszlopos, fedett kolonnád közvetítésével, a hamam másik végén pedig folytatjuk a kolonnádot az Achmedieig. (Megvallom az igazat, ezt az eszmét az én volt szeretett mesterem, Schulek Frigyes Halászbástyája adta nekem, de meg vagyok győződve, hogy ő is helybenhagyná ezt az ideát, mert ide ez kell. És milyen szépen lehetne ezt *törökül* megoldani.) Ha már most az Igazságügyi minisztérium kaszárnyáját lebontják — hallom, akarják — és a térnek körülbelül megfelelő szélességben a tér alatti, a tengerig terjedő domboldalt parknak tartanák fenn, úgy e park-

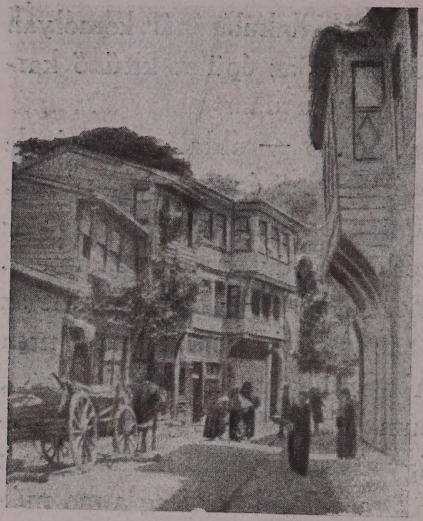

52. kép. Utcakép

ban az új egyetem pavillonjai volnának legcélszerűbben elhelyezhetők, ami a Márványtenger felőli képet is érdeme szerint előnyösen megváltoztatná, de az egyetem részére sem lehetne a városban megfelelőbb és ideálisabb területet kapni. (Az új egyetem építése aktuális, azt tudom; de az orvosi egyetem maradhatna a hozzáfűzött klinikákkal együtt Üszküdarban.) Az Aja-Szofia és a hamam közötti kolonnádszakasz közepén megfelelő kapuzat vezethetne az axiálisan elhelyezendő egyetemi főépület-pavillonhoz és a hamam—Achmedie-szakaszon szintén lehetne egy axist teremteni egy széles és a tenger felé kiugró terrasszal, melyről két oldalt lépcsőzet vezetne az Egyetem kertjébe.

Az Atmejdán (a régi Hippodrom) egyik oldala az Achmedie, illetőleg annak kerítése által teljesen kész és ehhez kell szabni a másik két oldal megoldását. A tér végét monumentáls épülettel kell lezárni; a ma ott álló kereskedelmi minisztérium épülete mindenképpen kicsinyes és művészietlen.

Ehelyett igen sikeresen volna lezárható egy nemzeti színházzal, — a mostani sztambuli színház fából van, tehát sokáig nem tartható fenn — melynek színpadi része nagyszerűen simulna a Hippodrom még meglévő félkörös alépítményéhez és egyrészt azt megmentené a valószínű pusztulástól, másrészt a tenger felől megadná ennek az érdekes képnek kiépítettségét. A térnek a dsámival szemben fekvő oldalán nyugodt, vízszintes lezárású, egyszerű, komoly, síma homlokzatú középületekkel való beépítése volna kívánatos (városház?). Szinte kívánkozik ide a

régi bazárbeli hánok nyugodt és monumentális homlokzata a maguk dekoratív téglakőkeverékű nyersfalazatával, vízszintes lezárásával, tipikus, kőkonzolokon nyugvó, kis kiugrású és az eresz alá futó erkélyszerű emelet előugrásával és zárt erkélyeivel. Természetesen a tér ezen oldalának vonala nem a most cél és ok nélkül előreugró épületek vonalában volna, hanem hátrább, a természetes vonalban.

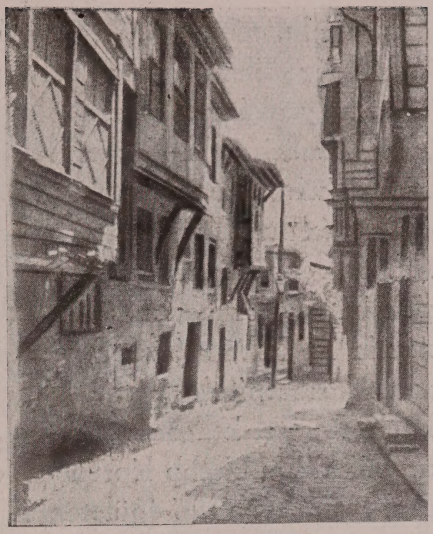

53. kép. Utcakép.

Ma a Top-Kapu-szeráj belső kapuja és a Kemal-Eddin által hódító Mehmed szultán idejében épített Bab-i-humajum-kapu közötti tér, a szerájnak egykori első udvara puszta, elhagyott tér, egyik szegletében az ősi Iréne-templommal (a régi arzenális, ma fegyvermúzeum). Ezt a teret hamarosan meg kell oldani úgy, hogy a tengerre való kilátást itt se vegyük el. Miután ez nem forgalmi pont, tehát parkszerűen lehet kezelni és az egész tengerparti oldalt kertes házacskákkal beépítve igen szép, intim jellege maradna. Ezt a teret, ahol a janicsárok híres platánfája áll ma még, elrontani nem szabad, mert ez a török nemzeti história, mint ahogy a szomszédos Aja-Szofia, illetőleg Atmejdán-tér Bizánc és Törökország művészetének és kulturájának története.

Az Emin-Enut az Atmejdánnal összekötő Hodsa-pasa szokagi kiszélesítendő. Ezt a szélesítést alsó részén mindkét oldalon lehet csinálni, de a régi szerájfaltól kezdődőleg csak a fallal szemben levő másik oldalon. Különben szélesítésre főképen az út alsó része szorul.

Az Aja-Szofiától a Bajazidieig vezető út a régi Mese, a mai

Diván-jolu, mint említettem, Sztambul egyik legartisztikusabb útja. Elég széles is legtöbb helyen. Vétek volna agyonszabályozni ; csak helyenkénti kiigazításokra szorul.

Ellenben a Szeraszkeriátusnak kaszárnyákkal és kaszárnyaszerű sivár középépületekkel elektelenített területe egy természetes és hatalmas részben parkozott tér helyét foglalja el. (Hajdan ez volt a Forum Theodosianum.) Itt volna méltó helye például egy szabadon álló parlamentnek úgy, hogy a Szulejmanie is jobban érvényesülhessen, mint ma. Ezt a hatalmas teret közbeépített kisebb épületekkel — de lehetőleg középületekkel — el kellene választani a mai Bajazidie-tértől, hogy ez utóbbi a mai kisebb léptékben, de megszabadíttatva a szomszédos, hozzá nem illő épületektől, egy bájos és intimus, árnyékos tér maradhasson.

Az új híd és a Bajazid-tér között a mai főút mellett — a Hodsa-pasa-szokagi és Diván-jolu — még egy közvetlen út volna létesítendő, egyrészt és főképen, hogy a városnak e legforgalmasabb útvonala tehermentesíttessék. A kocsik nagyrésze ma sem ezt a kerülőútat használja, de a Bab-Alie-utcát, ha a hídtól a Bajazid-térre igyekszik ; azonban ez utóbbi ha rövidebb, de nagyon meredek helyenként. A Bazár-negyeden keresztül kellene és lehetne is egy útat találni, az ott úgyis szükséges szabályozás keretében a legmegfelelőbb útvonalat e célra kiszélesítve ; ez az új főútvonal keresztül mehetne a Bazár-negyed melletti égett városrészen, ahol radikálisabban lehet szabályozni.

A Bazár-negyed tipikus kőépítészete és artisztikus utcaképe (50. kép.) megérdemelné, hogy valami úton-módon megmentetnék. Ha nem is maga a negyed úgy, amint van, a maga középkori, a mai életnek alapjában nem megfelelő berendezésével, de architekturájának szelleme. Bizonyos, hogy e városrésznek már ma is hanyatló kizárólagosan kereskedelmi jellege idővel elvész, kivált ha az új kikötő felépül.

A hánok, karavánszerájok elvesztikk létjogosultságukat, mihelyt az új élet elkezdődik. De mi lesz akkor ezekkel

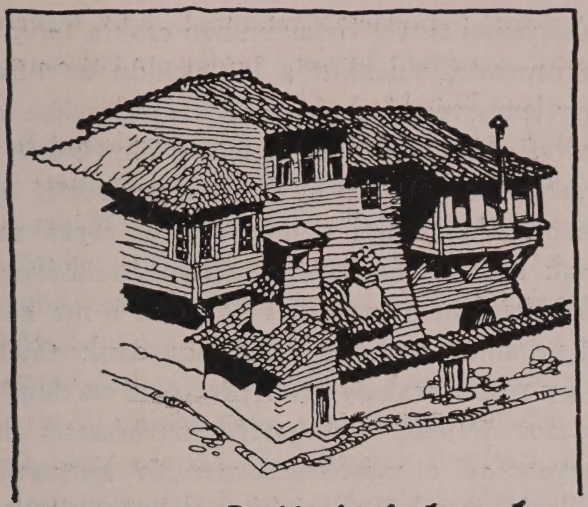

54. kép.

a hatalmas és határozottan művészi és műtörténeti becsű épületekkel?

Egy részükre szükség lesz mint olcsóbb szállodákra ázsiai kereskedők és népek számára, másrészük elég könnyen átalakítható kislakások számára, melyekre úgyis szükség van. Így, ha nem kell őket lerombolni és a várost egyéni díszüktől megfosztani, megmaradhatnának addig, amíg alkalmas idők jöttével megérik egy új kor, mely tudni fog az ő szellemükben modernül, törökül építeni — talán.

A város Lykos-balparti részén nem olyan sietős a szabályozás, mint az előbb tárgyalt részekben, ahol *muszáj* hamarosan nekifogni. Itt szukcesszive fog a város újjáépülni magától. Hogy azonban ez ne történjék se úgy, hogy mindenki épít, ahogy neki jól esik, se pedig úgy, hogy egy radikális és ide nem való szabályozási tervvel tönkretétessék a városnak ez a festői, hangulatos és török része, arról jó előre kell gondoskodni egy jó szabályozási térkép és egy építésügyi törvénnyel, illetőleg szabályzattal.

A szabályozási tervet Sztambulban csak a terep sajátságainak teljes ismerete, valamint a közlekedési és művészi szempontok figyelembevételével és gondos mérlegelése alapján lehet, úgyszólván lépésről-lépésre haladva künn a helyszínén magán, a természetben elkészíteni és ezt a papiroson, az irodában csak fixirozni. Ahol annyi a műemlék és olyan sajátságosan komplikáltak a talaj- és felületviszonyok, szabályozási tervet irodában készíteni nem szabad. Példa erre a ma használt szabályozási terv, amely szerint a Valens-aquaedukt tájékán leégett városrész egy részét szabályozták elrettentő módon, úgy, hogy az úthálózatot teljesen kiforgatták természetes mivoltából. Viszont ugyancsak e másfélezeresztendős kulturvárosra kell tekintettel lenni annak az építési szabályzatnak is, melynek korlátain belül az egyes magánépületek épülnek majd fel. Ezenfelül elengedhetetlen Sztambulban még egy állandóan működő szervezet, melyet nyugat némely városa is életbeléptetett ; egy, a hatósághoz benyujtott engedélyezési terveket *művészi szempontból* felülbíráló bizottság.

Természetes dolog, hogy az ezideig nagyobbrészt fából épült házak jövőben fából nem készülhetnek. De az építész feladata, hogy a tűzbiztos anyagból készülő polgári lakóház épen olyan bájos, kedves és egyszerű legyen, mint ma az öreg, roskadozó, de mosolygó és művészi faház. Ez egyáltalában nem megoldhatatlan probléma. Viszont ehhez elsősorban egy alaposan megfundált építész-iskolára, illetőleg egy nemzeti szellemben felszerelt és alapos tudású, egészséges gondolkozású építészgenerációra volna szükség, mely egyúttal a hazai építkezési emlékeket, típusokat összegyűjtené, feldolgozná, hogy továbbfejlesztheese modern értelemben. Francia- és Németországból kerülhetnek ki jó technikusok, de a *török* nemzeti architekturát csak török földön képzett, török emlékek közvetlen és benső tanulmányozásából megerősödött építésznemzedék fogja reorganizálni, új életre ébreszteni tudni. A mi magyar architekturánk sem fog megszületni addig, míg építészeink egyik szeme állandóan Bécs

és Berlin irányába néz, amikor Budapestet építik ; a finnek, lám, akkor találták meg a magukét, amikor otthon keresték azt.

Az Aranyszarv partjának kiépítése az Újhídtól Ejubig kereskedelmi szempontból is fontos és itt egy széles útra van szükség közvetlenül a parton, hol villamos vasúti és erős kocsiközlekedés kapjon elegendő helyet.

Végezetül a Lykos jobbparti része, mint művészi szempontból legkevésbbé értékes, a nagyipar, nagykereskedelem, a forgalmi, közszükségleti intézmények és a munkásnép elhelyezése szolgálhatna. Az új kikötőt úgyis ide tervezik és pedig a Jedikulétól a Kum-kapuig terjedő egész partot foglalná el az. Ezzel szemben meggondolandónak tartanám a kikötőnek ilyen mélyen a városba való benyulását és szerintem bőven elég volna, ha a kikötő a Jedikulétól a Vlangáig, illetőleg a Jeni-kapu-állomásig terjedő partot foglalná el. És talán épen a mai Jeni-kapu-megállóhely lehetne az új, nagy személypályaudvar. Ugyanis bizonyos dolog, hogy idővel a kikötő környékére gyárak, raktárak telepednek, környezetében munkáslakások, bérkaszárnyák, ügynökségi épületek, szállodák, tömeglakások épülnek. Maga a személy- és a teherpályaudvar, fűtőház, gépház, műhely is nagy területeket foglal le. És félő, hogy a Bajazid alatt fekvő Kum-kapunál már igen kellemetlenül rontanák meg ezek az épületek a város képét, míg a Vlangánál már semmiképen nem zavarnák.

Ez az ipari, kereskedelmi és munkásváros a többi résztől igen könnyen elválasztható volna egy hatalmas, igazi parkkal, melyet a Lykos völgyének hosszában igen könnyen meg lehet csinálni, mert ott úgyis nagyobbrészt beépítetlen, tehát kevésbbé értékes területek vannak, veteményes kertek. (Jeni-baghcse.)

*

Végezetül még egyet : Sztambul a világ legszebb városa és két hatalmas kultura centruma. Aki Sztambult birtokolja,

annak elsősorban vállalnia kell Isten és emberek előtt azt a súlyos felelősséget, mely őt ezzel a várossal terheli. Tudnia kell azt, hogy neki nincsen joga elpusztítani, de el sem rontani azt, amit másfélezer esztendő és két nemzet kulturája épített meg ebben a városban. Ehhez még akkor sem volna joga, ha ő maga egyenlő értékű kulturát tudna helyettük életre hozni.

Nehéz feladat ez, súlyos teher, de Sztambul birtoka megéri az árt.

55. kép.

TARTALOMJEGYZÉK.

Oldal

Bevezetés 3

Első rész: CONSTANTINOPOLIS.

I. História 9
II. A bizánci város 25
III. Bizánc és az Aja Szofia 40

Második rész: SZTAMBUL.

I. História 47
II. Az ozmán-török dsámi 62
III. Sztambul 72
IV. Sztambul és a modern nagyváros-probléma 117

Sztambul.
Léptékː 0 500 1000 1500 2000 méter
ARANY-SZARV.
Galata
MÁRVÁNY-TENGER.
Fekete-tenger
Márvány-tenger

90B26116

GETTY CENTER LIBRARY
3 3125 00078 5978

A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei

1. füzet: GLÜCK HENRIK: Török művészet 2 K,

2. füzet: HEKLER ANTAL: Isteneszmény és portrait a görög művészetben 2 K.

3. füzet: MORDTMANN J. H.: Adalék Buda 1526-iki elfoglalásához 2 K.

4—6. füzet: KÓS KÁROLY: Sztambul, várostörténet és architektura 15 K.

7—9. füzet: LUTTOR FERENC: A Zeirek Kilissé Dsami (Pantokrator) [Sajtó alatt]

10—12. füzet: GLÜCK HENRIK: A Hebdomon és maradványai Makriköiben [Sajtó alatt]

13—14. füzet: SITTE HENRIK és HEKLER ANTAL: Két thasosi női szobor a konstantinápolyi Ottomán Múzeumban [Sajtó alatt]

FRANKLIN TÁRSULAT NYOMDÁJA.